

ALICJA BARTUŚ

SYSTEM WIEZIEŃ I OBOZÓW W KOMUNISTYCZNEJ ALBANI. CZY MOŻLIWE JEST PRZEBACZENIE I POJEDNANIE BEZ PAMIĘCI?

*Dla nas, żołnierzy Partii, nie ma większej radości niż ta,
gdy widzimy Was, o ludzie, panów swoich losów, radosnych, szczęśliwych, wolnych,
w suwerennej i niepodległej Albanii,
w Albanii przekształconej w niezwykłą twierdzę
z nieprzerwanym rozwojem socjalistycznym¹.*

Enver Hoxha

Wprowadzenie

Tuż po tym, jak Adolf Hitler najechał Czechosłowację, Benito Mussolini przeprowadził inwazję na Albanię: 7 kwietnia 1939 roku wojska włoskie zaatakowały najważniejsze porty bałkańskiego państwa i wkroczyły w głąb kraju. Opór Albańczyków, wobec dysproporcji sił, trwał zaledwie kilka dni. W Tiranie utworzono kolaboracyjny rząd, a Mussolini ogłosił Wiktora Emanuela III, króla Włoch, królem Albanii. 16 kwietnia nastąpiło formalne zjednoczenie obu państw. Albania jako samodzielny byt państwowy przestała istnieć².

Nie oznaczało to jednak złożenia broni przez Albańczyków. Pierwsze struktury antywłoskiego ruchu oporu zaczęły powstawać w 1940 roku. Partyzanci gromadzili się pod sztandarami: monarchistycznym, nacjonalistycznym lub komunistycznym.

8 listopada 1941 roku, z inspiracji komunistów jugosłowiańskich³, powołano Komunistyczną Partię Albanii (alb. Partia Komuniste Shqiptare), jednoczącą konspiracyjne grupy komunistów ze Szkodry, Korczy i Tirany. Na tymczasowego Sekretarza

¹ Z przemówienia Envera Hoxhy wygłoszonego 29.11.1984 r. „Do narodu albańskiego”, <https://www.shqiperiajone.org/vendi-histori/fjalimi-historik-i-enver-hoxhes-me-29-nentor-1984-popullin-shqiptar> [dostęp: 10.03.2025]. W artykule wszystkie tłumaczenia są autorki.

² W 1940 r. Albańska Partia Faszystowska (alb. Partija Fashiste Shgystare), będąca filią partii działającej we Włoszech, liczyła 13,5 tys. mężczyzn, 2 tys. kobiet oraz 40 tys. młodzieży. Za: Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje 1938–1945*, t. I, Poznań 1983, s. 107.

³ Po niemieckim ataku na ZSRR, Josip Broz Tito, wysłał do Albanii swoich przedstawicieli: Miladin Popović i Dušan Mugoša, którzy pomogli zjednoczyć rozproszone albańskie grupy komunistyczne.

Generalnego wybrano Envera Hoxhë⁴. W pierwszym Komitecie Centralnym partii znaleźli się również: Qemal Stafa, Ramadan Çitaku, Koçi Xoxe, Tuk Jakova, Kristo Themelko i Gjijn Marku. Wiosną 1942 roku KPA liczyła około 200 członków.

Niezwykle istotna okazała się zorganizowana przez komunistów 16 września 1942 roku konferencja w Pezie (alb. Pezë). Zgromadziła ona wszystkich albańskich przywódców antyfaszystowskiego ruchu oporu, w tym przeciwników komunistów. Jej honorowym przewodniczącym został Mehdi Frasari⁵, były premier Albanii. W efekcie spotkania powstał Ruch Wyzwolenia Narodowego (alb. Levizja Nacionale Çlirimtare), na czele z 10-osobową Radą (w jej skład weszło siedmiu komunistów – w tym Enver Hoxha oraz trzech znanych nacjonalistów). Celem konferencji było skupianie wszystkich odłamów ruchu oporu w ramach jednej struktury, którą komuniści zamierzali kontrolować. Szybko doszło do rozłamu. W październiku utworzono konserwatywno-liberalny i antymonarchistyczny ruch Balli Kombëtar, a rok później, w listopadzie 1943 roku – monarchistyczną organizację – Lëgalitëti⁶.

Zbrojne skrzydło RWN stanowiła powołana w marcu 1943 roku na zjeździe KPA Armia Narodowo-Wyzwoleńcza (alb. Ushtria Nacional Çlirimtare). Formalnie na jej czele stanął generał Spiro Moisiu, jednak niekwestionowanym przywódcą ruchu oporu był Enver Hoxha.

⁴ Enver Hoxha urodził się w Gjirokastrze, na południu Albanii. Był synem muzułmańskiego handlarza suknem, Halila Hoxhy. W 1930 r. wyjechał studiować na Uniwersytet Montpellier i związał się tam z Francuską Partią Komunistyczną. Po roku nauki Hoxha przeniósł się do Paryża, gdzie uczęszczał na kursy filozofii na Sorbonie. Zaangażował się w działalność albańskich komunistów. W 1934 r. porzucił studia i zaczął pracę jako sekretarz w albańskim konsulacie w Brukseli. Został zwolniony w 1936 r., gdy jeden z pracowników odkrył, że Hoxha przechowywał w swoim biurze książki i materiały z treściami marksowskimi. Wrócił do Albanii i pracował jako nauczyciel w liceum francuskim w Korczy. Hoxha odmówił wstąpienia do Albańskiej Partii Faszystowskiej, co skutkowało zwolnieniem go ze szkoły. W 1941 r. został I sekretarzem KPA. Szerzej: J.S. O'Donnell, *A Coming of Age: Albania under Enver Hoxha*, New York 1999, <https://espressostalinist.com/wp-content/uploads/2010/12/a-coming-of-age.pdf> [dostęp: 12.03.2025].

⁵ Mehdi Frashëri (1872–1963) stał na czele albańskiej delegacji podczas konferencji pokojowej w Paryżu po I wojnie światowej, był ministrem Grecji (1923–1926) oraz premierem Albanii (1935–1936) za panowania króla Zogu. Reprezentował Albanię w Lidze Narodów. Kiedy wojska włoskie opanowały Albanię sprzeciwił się okupacji i wraz z rodziną był internowany. Jednak żywił dużą sympatię do Niemców. Stąd, po kapitulacji Włoch w 1943 r., zgodził się przewodniczyć okupacyjnej Wysokiej Radzie Regencyjnej. Po zwycięstwie komunistów w 1944 r., Mehdi Frashëri wyjechał do Wiednia, a ostatecznie osiedlił się w Rzymie, gdzie mieszkał do śmierci.

⁶ Balli Kombëtar tworzyli właściciele ziemscy i liberalni nacjonałiści sprzeciwiający się komunizmowi. W obliczu walki z wrogiem Hoxhy udało się ich przekonać do odrzucenia różnic ideologicznych i do współpracy. Problemy zaczęły się w momencie negocjacji z Josipem Tito pomysłu budowy tzw. Wielkiej Albanii. Hoxha wycofał się z pomysłu przyłączenia Kosowa do Albanii, co rozżłościło działaczy Balli Kombëtar. Ostatecznie dołączyli oni do kolaboracyjnego rządu powstałego w ramach niemieckiej okupacji Albanii. Z kolei Lëgalitëti skupiała zwolenników monarchii i miała wpływ głównie na północny Albanii. Liczyła na pomoc mocarstw zachodnich w wyzwoleniu kraju. Zob. B.J. Fischer, *Albania at War. 1939–1945*, London 1999, s. 115–116, 260.

Po kapitulacji Włoch, we wrześniu 1943 roku, na teren Albanii wkroczyły pododdziały niemieckiego Wehrmachtu. Już wtedy działania Armii Narodowo-Wyzwoleńczej kierowano zarówno przeciwko siłom okupacyjnym, jak i krajowym oponentom politycznym. Komuniści dokonali w Albanii serii masakr celem wyeliminowania i likwidacji sił antykomunistycznych. Szybko stali się najsilniejszą siłą polityczną i wojskową. Do listopada 1944 roku opanowali centrum kraju, zajęli Tiranę i zmusili Niemców do wycofania swoich wojsk z Albanii⁷. Po zdobyciu stolicy kontynuowali krwawy odwet na ostatnich antykomunistycznych siłach na północy kraju.

W maju 1944 roku w Permet (alb. Përmet) odbył się kongres Ruchu Wyzwolenia Narodowego, na którym powołano dwunastoosobowy Komitet pełniący funkcję Rządu Tymczasowego. Aż do wyborów, w grudniu 1945 roku, jego przewodniczącym był Enver Hoxha. Pełnił on jednocześnie funkcję naczelnego dowódcy Armii Narodowo-Wyzwoleńczej⁸. Uczestnicy spotkania w Permet zmienili nazwę Ruchu Wyzwolenia Narodowego na Front Wyzwolenia Narodowego.

29 listopada 1944 roku siły partyzanckie opanowały Szkodër i jest to oficjalnie uznawana data wyzwolenia Albanii spod niemieckiej okupacji.

Pod koniec wojny dwa rywalizujące z komunistami o wpływy ugrupowania – nacjonalistyczne Balli Kombëtar i monarchistyczne Legaliteti praktycznie już nie istniały. Zostały rozbite, a dzieła dopełniły powołane w styczniu 1945 roku Trybunały Wojskowe. Oskarżenia o zbrodnie wojenne lub kolaborację z wrogiem wykorzystywano powszechnie do eliminowania antykomunistycznych środowisk. Bezlitosny terror stał się instrumentem zapewnienia władzy i zapobiegania powstawaniu jakichkolwiek form opozycji w kraju⁹.

Szacuje się, iż nieco ponad milionowa Albania utraciła w czasie II wojny światowej około 30 tys. obywateli. Administracja Narodów Zjednoczonych ds. Pomocy i Odbudowy (ang. United Nations Relief and Rehabilitation Administration / UNRRA) podawała, że zniszczono 200 wiosek, 18 tys. domów, a prawie 100 tys. obywateli pozostało bez dachu nad głową¹⁰. Co ciekawe,

⁷ W 1944 r. siły partyzanckie związane z komunistami tworzyło około 70 tys. żołnierzy, natomiast Balli Kombëtar i Lëgalitëti łącznie – kilka tysięcy. Za: T. Czekalski, *Albania*, Warszawa 2003, s. 120.

⁸ Tamże, s. 127.

⁹ W listopadzie 1946 r. wprowadzono Ustawę o zbrodniach przeciwko narodowi i państwu (nr 372). Uniemożliwiła ona jakiejkolwiek działania opozycji np. w oparciu o tą ustawę, w lutym 1946 r. grupa deputowanych została pozbawiona immunitetów i postawiona przed sądem. Zob. tamże, s. 132.

¹⁰ Największe zniszczenia domów i infrastruktury widoczne były na południu kraju, natomiast w części centralnej i na północy odnotowano niewielkie straty. Zob. T. Czekalski, *Albania...*, s. 126; A. Karbowiak, *Albania w czasie II wojny światowej i początkowych latach komunistycznej dyktatury*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2012/2013, s. 292–293.

Albania była jedynym państwem, w którym w czasie wojny znacząco wzrosła liczba ludności żydowskiej¹¹.

Po pięciu latach walk z okupantem i kampanii eliminacji antykomunistycznej opozycji dominującymi postaciami na albańskiej scenie politycznej byli: Enver Hoxha¹² i Mehmet Shehu¹³. Ten duumwirat początkowo koncentrował się na stworzeniu bazy dla swojej władzy. Drogą do realizacji tego celu był wszechobecny terror i niczym nieskrępowane działania służby bezpieczeństwa mające dyscyplinować obywateli.

Sytuację Albanii w okresie prawie pięciu dekad rządów komunistów cechowały:

- izolacja obywateli od świata zewnętrznego i związana z tym próba stworzenia doskonalszego od innych systemu komunistycznego – instrumentem stała się od początku polityka kreująca i wzmacniająca syndrom obłożonej twierdzy w celu zakorzenienia w obywatelach przekonania, iż Albanię zewsząd otaczają wrogowie i nie można w pełni ufać nikomu, nawet innym krajom komunistycznym¹⁴,

¹¹ W 1939 r. diaspora żydowska w Albanii liczyła około 300 Żydów. Tuż po II wojnie było ich 1 800. W Albanii pod okupacją włoską Żydom zabroniono uczestniczenia we wszelkiej działalności publicznej, politycznej i społecznej. Nie wolno im było przynależeć też do partii faszystowskiej oraz służyć w armii. Zdarzały się przypadki przymusowych wysiedleń. Inna nieco była sytuacja z uchodźcami żydowskimi. Tych kierowano do obozów internowania. Po 1943 r. wiceregent Francesco Jacomoni, chciał deportować Żydów do krajów ich pochodzenia, ale nie podjęto w tej sprawie żadnych działań. Poważnym zagrożeniem dla społeczności żydowskiej stał się moment kapitulacji Włoch. Nowi okupanci – Niemcy zaczęli domagać się sporządzenia list Żydów. Albańczycy żadnych list im jednak nie przekazali. Wynikało to po części z głęboko zakorzenionej tradycji, zgodnie z którą gość cieszył się opieką gospodarzy gwarantujących mu bezpieczeństwo. Dzięki temu, w kraju zamieszkałym głównie przez muzułmanów, Żydzi (przede wszystkim z Austrii i Jugosławii, ale także z Czechosłowacji i Polski) znaleźli schronienie. Za: *The Jews of Albania during the Zogist Period and Second World War*, [w:] *Strengthening Religious Tolerance for a Secure Civil Society in Albania and the Southern Balkans*, red. J. Pettiffer, M. Nazarko, Amsterdam 2007, s. 187.

¹² Enver Hoxha rządził Albanią od 1944 r. aż do 1985 r. Na swojego następcę wyznaczył Ramiza Alię, który po śmierci Hoxhy utrzymał przy życiu system komunistyczny przez kolejne 6 lat.

¹³ Mahmet Shehu studiował w Akademii Wojskowej w Neapolu. Walczył w wojnie hiszpańskiej, był internowany we Francji, skąd uciekł w 1942 r. i dołączył do albańskich partyzantów. Był najbliższym współpracownikiem Envera Hoxhy. Pełnił funkcję ministra spraw wewnętrznych (1948–1954) i przewodniczącego Rady Ministrów (1954–1981). Kiedy popadł w niełaskę Hoxhy popełnił samobójstwo. Zob. Encyklopedia Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Enver-Hoxha> [dostęp: 10.03.2025].

¹⁴ Albania do 1948 r. blisko współpracowała z Jugosławią. Później nastąpiło zbliżenie z ZSRR (1948–1961). Po ogłoszeniu przez Nikitę Chruszczowa „pokojowego współistnienia” z Zachodem, Hoxha odwrócił się od sowietów i wszedł w sojusz z Chinami. Etap ten trwał do 1978 r. Odejście chińskich komunistów od dziedzictwa Mao było dla Hoxhy „zdradą komunistycznych ideałów”. Od tego momentu Albania pogrążyła się w izolacji.

- dyktatura jednej partii: Albańskiej Partia Pracy¹⁵ (alb. Partia e Punës së Shqipërisë) na czele z przywódcą o władzy praktycznie absolutnej przy jednoczesnym wyeliminowaniu jakiejkolwiek opozycji,
- silnie rozbudowana tajna policja – Sigurimi¹⁶ (alb. Drejtoria e Sigurimit të Shtetit) i związany z tym system denuncjacji jako immanentna cecha życia społecznego,
- system swoistego podziału kastowego społeczeństwa – kryterium stanowił stopień wierności wobec przywódcy i partii komunistycznej, co powodowało, że człowiek nie miał swobodnej możliwości wyboru swojego życia zawodowego, ale często i osobistego,
- wszechobecna propaganda i cenzura
- nieustannie przeprowadzane czystki, również wśród najwyższych funkcjonariuszy politycznych, którzy – mimo deklarowanej lojalności wobec partii – nigdy nie mogli czuć się spokojni o swój los¹⁷,
- karanie wielopokoleniowo i wielopłaszczyznowo, nie tylko realnych i potencjalnych wrogów partii komunistycznej, ale i członków ich rodzin (alb. njollë në biografi – rodziny ze złą biografią) np. poprzez ich wieloletnie internowanie, zamykanie im drogi do nauki, wyboru zawodu, miejsca pracy czy zamieszkania¹⁸,
- tworzenie rozbudowanego systemu więzień i obozów dla osób uznanych za wrogów reżimu.

W niniejszym artykule analizuję ostatnią z wyodrębnionych tu cech, tj. system więzień, obozów i ośrodków internowania, który funkcjonował w Albanii do 1991 roku. Stał się on narzędziem bezwzględного, a często wręcz bestialskiego eliminowania ludzi z życia społecznego. Odniosę się również do problemu

¹⁵ W 1948 r., tuż po zerwaniu przyjaznych relacji z Jugosławią, zmieniono nazwę Komunistycznej Partii Albanii na Albańską Partię Pracy.

¹⁶ 14 grudnia 1944 r. utworzono Departament Obrony Ludu (alb. Drejtoria e Mbrotjes së Popullit), którym kierował Koçi Xoxe. Pracowało tam 5 tys. osób, wyselekcjonowanych z najbardziej oddanych partyzantów. W 1946 r. przekształcono go w Dyrektoriat Bezpieczeństwa Państwa (alb. Drejtoria e Sigurimit të Shtetit) powszechnie nazywanym – Sigurimi. Jego głównym celem było zapobieganie próbom obalenia ustroju komunistycznego. W ramach Sigurimi działały struktury zajmujące się cenzurą, organizowaniem więzień i obozów pracy, kontrwywiadem i zabezpieczeniem osobistym przywódców partii i państwa.

¹⁷ Pokazują to np. losy członków pierwszego Biura Politycznego KPA. Z grona 22 osób, które wchodziły w jego skład, 15 osób „usunięto” z partii pod zarzutem prowadzenia „wrogiej działalności”. Innym jaskrawym przykładem przeprowadzanych czystek był los samego Mehmeta Shehu, który przez 40 lat stał wiernie u boku Hoxhy. W 1981 r. został zmuszony do popełnienia samobójstwa, a władze ogłosiły go agentem: Jugosławii, CIA i KGB. Następnie został wymazany z kart oficjalnej historii komunistycznej Albanii.

¹⁸ W Albanii stworzono system kar zbiorowych, gdzie konsekwencje oprócz sprawcy przewinienia, ponosiła też jego rodzina, dalecy krewni, a nierzadko i kolejne pokolenia rodziny.

przebaczenia i pojednania między ofiarami i katami komunistycznego reżimu oraz prowadzonej w tym względzie polityki historycznej we współczesnej Albanii.

Trudna jest dziś do ustalenia liczba ofiar reżimu komunistycznego – tych zamordowanych, jak i więzionych latami, okaleczanych fizycznie i psychicznie. Większość dokumentacji została zniszczona, a duża część z tego, co pozostało, nadal nie jest dostępna. W Albanii nie prowadzi się szeroko zakrojonych badań nad komunistyczną przeszłością kraju. Co prawda w 2010 roku parlament powołał Instytut Badań nad Zbrodniami i Konsekwencjami Komunizmu¹⁹ (alb. Instituti i Studimeve per Krimet dhe Pasojat e Komunizmit / ISKK), ale podmiot ten boryka się z różnymi problemami, nie tylko finansowymi. Zbieraniem relacji zajmują się też organizacje pozarządowe, które tworzą wystawy i prowadzą działania edukacyjne. Skala tych działań jest jednak niewielka. Jednymi z prężnie działających NGO są dwie fundacje założone w Tiranie: Fundacja Instytut Demokracji, Mediów i Kultury²⁰ (alb. Instituti për Demokraci, Media dhe Kulturë / IDMC), którą kieruje Jonila Godol oraz Fundacja Kujto.al („pamiętać”)²¹ utworzona w 2018 roku przez przedsiębiorcę i posła Agrona Shehaja.

Szacuje się, że reżim Envera Hoxhy skazał ponad 34 tys. osób na opiewające od 3 do 35 lat kary więzienia, które często były przedłużane. 59 009 obywateli i obywaterek internowano (z tego życie straciło w obozach 7 022), 984 osoby zamordowano podczas tortur, 6 027 skazano na śmierć²², 308 osób po torturach umieszczono w szpitalach psychiatrycznych, gdyż nie były w stanie normalnie funkcjonować²³. Szczątki ponad tysiąca²⁴ zamordowanych do dziś nie zostały odnalezione i pochowane przez ich bliskich. W 2018 roku premier Edi Rama kolejny raz wyraził zobowiązanie władz do udzielenia rodzinom pomocy

¹⁹ ISKK jest jednostką administracji publicznej, finansowaną z budżetu państwa, dokumentującą działania reżimu komunistycznego. Instytut prowadzi badania i publikuje materiały. Głównym organem zarządzającym Instytutem jest Rada Dyrektorów wybierana przez parlament. Szerzej: www.iskk.gov.al/rreth-iskk [dostęp: 21.05.2025].

²⁰ IDMC powstał w 2014 r. Podejmuje kwestie pamięci i upamiętniania historycznego w debacie publicznej, koncentrując się głównie na młodym pokoleniu i podnoszeniu świadomości na temat konsekwencji dyktatur i reżimów totalitarnych. Za: www.idmc.al/misioni-dhe-objektivat/ [dostęp: 21.05.2025].

²¹ Kujto.al to inicjatywa Fundacji Pamięci Ofiar Komunizmu w Albanii „KUJTO”. W jej ramach zbierane są świadectwa, dokumenty archiwalne oraz relacje ofiar reżimu komunistycznego. Szerzej: <https://kujto.al/fondacioni-kujto/> [dostęp: 21.05.2025].

²² Liczba ta pochodzi z badań przeprowadzonych na zlecenie rządu w połowie lat 90. na potrzeby budowy pawilonu pamięci w Muzeum Narodowym w Tiranie.

²³ W. Davis, *Understanding Albania's Communist Legacy. An Interview with Dr. Jonila Godole*, <https://communistcrimes.org/en/understanding-albanias-communist-legacy-interview-dr-jonila-godole> [dostęp: 10.03.2025].

²⁴ Jest to liczba zaginionych, którzy oficjalnie zostali zgłoszeni przez rodziny do ICMP. Rzeczywista liczba jest znacznie wyższa.

w odnalezieniu zaginionych ofiar i podpisał porozumienie w tej sprawie z Międzynarodową Komisją ds. Osób Zaginionych (ang. International Commission on Missing Persons / ICMP). Jednak dotychczasowe działania służb państwowych w tym względzie okazały się wyjątkowo niemrawe. Do 2023 roku, według danych Fundacji Kujto.al, wydano tylko trzy nakazy ekshumacji dla 107 zidentyfikowanych miejsc pochówku²⁵. Luigj Ndou, szef ICMP ds. relacji z rządami Albanii i sąsiedniego Kosowa, komentował: *Nie może być demokratycznego i wolnego społeczeństwa zbudowanego na grobach i ciałach tych, których nigdy nie zidentyfikowano, a sprawcy tych zbrodni nigdy nie zostali ukarani. [...] Mamy nadzieję i wierzymy, że Albania ma potencjał, by posunąć tę sprawę naprzód. W końcu nie robimy tego dla zmarłych, ale dla żywych. Robimy to, by uleczyć rany przeszłości*²⁶.

1. Terror jako metoda sprawowania władzy

*Każdego dnia pracujecie,
zwycięzacie i idziecie naprzód, nie odkładając karabinu
i nie schylając głowy przed starymi
i nowymi wrogami w kolorowych maskach*²⁷.
Enver Hoxha

Od 22 października 1944 roku Albanią kierował Rząd Tymczasowy na czele z Enverem Hoxhą. Borykał się on z brakiem potwierdzenia swojej pozycji na arenie międzynarodowej. Nowych władz, za wyjątkiem Jugosławii, nie uznał oficjalnie żaden kraj. W konsekwencji Albania nie została zaproszona ani na konferencję w Jałcie w lutym 1945 roku, ani do udziału w spotkaniu założycielskim ONZ w San Francisco w kwietniu 1945 roku. Pojawiło się realne zagrożenie braku międzynarodowej akceptacji dla rządu oraz dla państwa. Zachodni alianci, a szczególnie Wielka Brytania i USA, naciskały na przeprowadzenie w Albanii wolnych i demokratycznych wyborów.

W tej sytuacji komuniści podjęli decyzję o przeprowadzeniu wyborów. Przygotowany został pakiet prawny, który z góry pozbawiał przeciwników reżimu prawa do startu w nich. Ustalono, że będzie tylko jedna lista – Frontu

²⁵ N. Pendavinji, E. Kapri, *Institutional Obfuscation Frustrates Search for Communist-Era Victims in Albania*, <https://balkaninsight.com/2023/09/19/institutional-obfuscation-frustrates-search-for-communist-era-victims-in-albania/> [dostęp: 10.03.2025].

²⁶ Tamże.

²⁷ Z przemówienia Envera Hoxhy wygłoszonego 29 listopada 1984 r. „Do narodu albańskiego”, <https://www.shqiperiajone.org/vendi-histori/fjalimi-historik-i-enver-hoxhes-me-29-nentor-1984-popullin-shqiptar> [dostęp: 10.03.2025].

Demokratycznego, co nadało wyborom charakter plebiscytu. Komunistyczna Partia Albanii kontrolowała praktycznie każdy etap procesu wyborczego i miała w swoich rękach wszystkie instrumenty propagandowe²⁸.

Pomimo podjętych działań bezwzględne zwycięstwo komunistów nie było pewne, szczególnie w takich regionach, jak: Szkodra, Kukës, Durrës. Stąd 9 września 1945 roku Koçi Xoxe²⁹ wysłał do lokalnych przywódców partii instrukcję, w której nakazał, aby na listach wyborczych uwzględnili nie tylko członków APK, ale i osoby cieszące się uznaniem na danym terenie. Chciano wykorzystać ich autorytet dla celów politycznych. Strategia komunistów okazała się skuteczna, ponieważ w regionach znanych z opozycji wobec komunistów, lokalni kandydaci osiągnęli na listach Frontu Demokratycznego znacznie lepsze wyniki niż komuniści.

Dla opozycjonistów start z list Frontu był jedyną szansą zdobycia potencjalnego wpływu na stanowienie prawa. Wierzyli oni, że mając mandat wyborczy łatwiej będzie im przekształcić się w legalną opozycję.

Front Demokratyczny w wyborach 2 grudnia 1945 roku zdobył 93% głosów³⁰. W Zgromadzeniu Konstytucyjnym liczącym 82 deputowanych, komuniści mieli 48 miejsc. W pierwszym dniu obrad, 11 stycznia 1946 roku, zniesiono monarchię i proklamowano Albańską Republikę Ludową.

Przez niespełna trzy miesiące posłowie opozycyjni wyrażali otwarcie swoje zastrzeżenia w dyskusjach nad ważnymi projektami ustaw, które dotyczyły politycznej i gospodarczej przyszłości kraju i których przyjęcie legitymizowało ustanowienie reżimu komunistycznego w Albanii. Naciskali oni na stworzenie demokracji na wzór zachodni, gdzie umiarkowane reformy byłyby podejmowane w interesie różnych klas i warstw społecznych. 14 marca 1946 roku parlament podjął decyzję o przyjęciu konstytucji – wzorowanej na sowieckiej z 1936 roku, całkowicie przekreślając nadzieję opozycji na demokratyczną Albanię.

Dla deputowanych opozycyjnych sytuacja stawała się z każdym dniem trudniejsza, a po przyjęciu Konstytucji diametralnie się zmieniła. Aby nie ryzykować

²⁸ Warto zaznaczyć, że po II wojnie ponad 85% albańskiego społeczeństwa była analfabetami, a na wsiach odsetek ten dochodził do 95%.

²⁹ Koçi Xoxe był ministrem spraw wewnętrznych w powojennym rządzie odpowiedzialnym za tajną policję, Sigurimi. Przewodniczył procesom „przestępców wojennych”. Enver Hoxha oskarżył go o zdradę. 11 czerwca 1949 r. Xoxe został osądzony i rozstrzelany. Miejsce jego pochówku do dziś nie jest znane. Zob.: O. Pearson, *Albania in the Twentieth Century, A History*, New York 2007, s. 344; Hasło: Koçi Xoxe w Oxfordreference, <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803125217605> [dostęp: 23.05.2025].

³⁰ Zob. S. Boçi, *The December 2nd, 1945 Albanian elections: legitimization, or mere formalization for communist power?*, „Porta Balkanica” 2015, vol. 7, s.11–24, <https://digilib.phil.muni.cz/sites/default/files/pdf/135432.pdf> [dostęp: 23.05.2025].

aresztowania, praktycznie przestali wyrażać krytykę wobec podejmowanych ustaw, a nawet głosowali za tymi, których nie popierali³¹.

Jednym z głównych ośrodków oporu antykomunistycznego była społeczność Postribë – obszaru składającego się z około dziesięciu wiosek w pobliżu Szkodry, znanego z silnych tradycji narodowo-patriotycznych. W nocy 9 września 1946 roku doszło tam do wybuchu antyrządowego powstania, tzw. powstania postyrybskiego (alb. Levizja e Postribës). Wystąpienie to przeszło do historii, chociaż walki trwały zaledwie kilka godzin. Jego bazę stanowiły tradycyjne lokalne klany. Trzy kolumny rebeliantów (około 150–200 osób) wyruszyły z posterbskich wiosek w stronę Szkodry. Wobec zdecydowanej przewagi sił rządowych powstanie zostało stłumione w zarodku. Zginęło 65 rebeliantów, 19 ujętych stracono bez procesu³². W odwecie siły bezpieczeństwa spaliły 33 domy w Postribë i aresztowały wiele osób, w tym kobiety i dzieci, poddając je brutalnym przesłuchaniom³³. Procesy uczestników powstania odbywały się od maja 1947 do stycznia 1948 roku w Szkodrze. Miały one stanowić przestrożę dla potencjalnych przeciwników reżimu.

Powstanie postyrybskie wzbudziło obawy i niepokój kierownictwa partii, ale dało też mu pretekst do zaostrzenia prześladowań wobec środowiska intelektualistów i duchownych – nie tylko ze Szkodry. Pierwszymi ofiarami fali aresztowań byli inżynierowie, których oskarżono o sabotaż w osuszaniu bagien Maliqi, kolejne uderzenie skierowano przeciwko deputowanym opozycji, którym zarzucono utworzenie nielegalnej organizacji (według raportów Sigurimi jej celem miało być obalenie siłą rządu przy wsparciu Anglików i Amerykanów). Deputowanych oskarżano również pośrednio o podżeganie i organizację powstania postyrybskiego.

23 grudnia 1946 roku Riza Dani³⁴, jeden z najbardziej aktywnych członków Zgromadzenia Ludowego, został pozbawiony mandatu. Los ten podzieliło jeszcze

³¹ Zob. H. Kaba, S. Boçi, *Historia tragjike e „Grupit të Deputetëve”*, „Dritare.net”, <https://dritare.net/historia-tragjike-e-grupit-te-deputeteve/> [dostęp: 23.05.2025].

³² *Fakte të reja për kryengritjen e Postribës, Sigurimi ishte në dijeni të përgatitjeve*. „Gazetasot” z dnia 09.09.2017 r., <https://sot.com.al/kultura/fakte-te-reja-per-kryengritjen-e-postribes-sigurimi-ishte-ne-dijeni-te-pergatitjeve/> [dostęp: 10.03.2025].

³³ Zob. N.N. Bacaj, *Si dhe pse vrau dhe pushkatoi rregjimi komunist i Enver Hoxhës 226 malësorë?*, <https://web.archive.org/web/20181105012056/https://zanimalsise.com/rregjimi-komunist-vrau-dhe-pushkatoi-226-malesore/> [dostęp: 10.03.2025] oraz *Dosja e Sigurimit/ Si u fsheh Jup Kazazi dhe më pas u vëvra pas rrethimit në 2 të natës*, „Javanews.al” z dnia 05.11.2018 r., <https://web.archive.org/web/20181105062252/http://www.javanews.al/dosja-e-sigurimit-si-u-fsheh-jup-kazazi-dhe-pas-u-vetevra-pas-rrethimit-ne-2-te-nates/> [dostęp: 10.03.2025].

³⁴ „Riza Dani, bravely replied with Koçi Xoxa and Enver and when the draft statute was discussed, he objected as...” *Testimony of the nephew of the deputy of Shkodra, who was shot and how the grave is located!*, <https://memorie.al/en/riza-dani-bravely-replied-with-koci-xoxa-and-enver-and-when-the-draft-statute-was-discussed-he-objected-as-testimony-of-the-nephew-of-the-deputy-of-shkodra-who-was-shot-and-how-the-g/> [dostęp: 10.03.2025].

trzech innych posłów ze Szkodry: Kol Prelës, Zef Haxhisë, Hysni Pejës. Na tym nie poprzestano i aresztowano kolejnych, a kilka innych osób oskarżonych o współspiskowanie. Aby udowodnić wysuwane oskarżenia w toku śledztwa, stosowano wobec zatrzymanych brutalną przemoc fizyczną i psychiczną³⁵. Niektórzy z oskarżonych nie przeżyli tych przesłuchań.

Proces „Grupy Deputowanych” miał olbrzymi ciężar polityczny i cieszył się bardzo dużym zainteresowaniem. Oskarżonych podzielono na dwie grupy. Pierwszą nazwano „grupą Shefqet Beja” i jej proces rozpoczął się 4 września 1947 roku. Sądzone w nim 24 osoby, z których 16 skazano na śmierć przez powieszenie lub rozstrzelanie. Drugi proces – „grupy Riza Daniego” – miał swój początek 31 grudnia 1947 roku. Z 19 sądzonych osób 7 skazano na śmierć³⁶. Wszystkie prośby skazanych o ułaskawienie zostały odrzucone.

Skazanie grupy deputowanych Zgromadzenia Ludowego, zaledwie rok po otrzymaniu przez nich mandatu do pełnienia swojej funkcji, było jednym z najbardziej szokujących wydarzeń w historii albańskiego komunizmu. Przez cały okres rządów Hoxhy procesy przeciwko rzeczywistym lub wyimaginowanym przeciwnikom politycznym były regularnie wykorzystywanym narzędziem zarządzania państwem.

2. System represji: więzienia, obozy i ośrodki internowania

*Nawet jeśli musimy obejść się bez chleba,
my, Albańczycy, nie łamiemy zasad.
Nie zdradzamy marksizmu – leninizmu.*
Enver Hoxha

Osiem więzień zbudowanych w Albanii przed II wojną było zarezerwowane dla więźniów politycznych określanych mianem „wrogów ludu”, siedem – dla tzw. więźniów „zwykłych”, a trzy miały charakter mieszany. Wobec skali aresztowań dokonywanych przez komunistów, liczba miejsc w więzieniach okazała się dalece niewystarczająca. Z tego powodu na ośrodki przesłuchań i zatrzymań zaczęto adaptować klasztory, szkoły, dworce, a nawet domy prywatne. W celu

³⁵ Zob. *Shefqet Beja më dha stërlina dhe flori nga të anglo-amerikanëve dhe e para do sulmohej Shkodra, pasi atje...*, „Panorama.al” z dnia 20.11.2020 r., <https://www.panorama.com.al/shefqet-beja-me-dha-sterlina-dhe-flori-nga-te-anglo-amerikaneve-dhe-e-para-do-sulmohej-shkodra-pasi-atje-dosja-e-grupit-te-deputeteve/> [dostęp: 11.04.2025].

³⁶ Zob. H. Kaba, S. Boçi, *Historia tragjike e „Grupit të Deputetëve”*, „Dritare.net”, <https://dritare.net/historia-tragjike-e-grupit-te-deputeteve/> [dostęp: 23.05.2025]; L. Veizi, *„Grupit të Deputetëve”, „RadiRadi”* z dnia 03.01.2023 r., <https://www.radiandradi.com/grupi-i-deputeteve-si-u-firmos-denimi-me-vdekje-nga-leonard-veizi/> [dostęp: 23.05.2025].

ustanowienia i konsolidacji władzy organy bezpieczeństwa działały szczególnie brutalnie i represyjnie w okresie od 1944 do 1952 roku. Komuniści chcieli nie tylko izolować przeciwników, ale podejmowali działania służące ich całkowitej eliminacji.

1 stycznia 1947 roku w więzieniach przebywało 4 749 osób, z tego 3 659 było więźniami politycznymi, a 1 090 – zwykłymi więźniami. W wyniku polityki rządu liczba więźniów politycznych gwałtownie wzrosła sięgając w 1950 roku 9 168 osób.

System sądowniczy w Albanii podporządkowano partii komunistycznej i jej ideologii. Sądów używano jako narzędzia do represjonowania i eliminowania przeciwników politycznych. Sędziowie byli całkowicie dyspozycyjni wobec partii. Każdy z oskarżonych, zanim został postawiony przed sądem i skazany, poddawany był brutalnym przesłuchaniom. Ich podstawowym celem było wymuszenie zeznań obciążających kolejnych przeciwników reżimu oraz złamanie psychiczne więźniów.

Instytut Badań nad Zbrodniami i Konsekwencjami Komunizmu w Albanii, w oparciu o obszerną dokumentację archiwalną i relacje byłych prześladowanych, sporządził listę tortur stosowanych przez Sigurimi w latach 1945–1991. Jest na niej wymienione 36 najczęstszych metod znęcania się nad ludźmi, m.in. rozdrapywanie ropiejących po pobiciu ran; przebijanie ciała rozżarzonym drutem, rażenie prądem elektrycznym, posypywanie ran solą (ten rodzaj tortur powodował niewyobrażalny ból i nierzadko prowadził więźniów do obłędu); głodzenie; zostawianie nago na zimnie; wkładanie dynamitu w odbyt (oskarżonemu grożono wybuchem, co gwałtownie zwiększało stres i lęk, przyczyniając się do poważnych zaburzeń psychicznych); wyrywanie fragmentów ciała kleszczami; wkładanie ekskrementów do ust; związywanie lnianymi nićmi, co prowadziło do trwałej deformacji ciała; straszenie śmiercią (udawanie, że wysyła się więźnia na rozstrzelanie, albo odprowadzanie go pod szubienicę); wypełnianie ust solą; przywiązanie więźniów do ściany żelaznymi prętami i pozostawienie ich tak na kilka dni; wywoływanie u ludzi stresu poprzez nieustanny hałas; zadymianie cel (spalano różne materiały, a dym kierowano do cel); użycie roju pszczoł przeciwko nagim więźniom; wkładanie więźnia do trumny (oskarżony był zamykany w trumnie czasem na kilka godzin)³⁷.

Tortury stosowano nie tylko w więzieniach, ale i w obozach pracy. Z ich konsekwencjami fizycznymi i psychicznymi ludzie zmagali się przez długie lata, a czasem i całe życie.

³⁷ *llojet e torturave të tmerrshme që u përdorën gjatë diktaturës komuniste*, <https://kujto.al/36-torturat-e-tmerrshme-perdorur-ndja-viktimave-te-komunizmit-nga-1945-1991/> [dostęp: 23.05.2025].

System represji wobec „wrogów ludu” i ich rodzin obejmował trzy formy izolacji:

1. **więzienia**, w których przetrzymywano osobno więźniów politycznych i kryminalnych; osadzeni nie pracowali oraz nie poddawani byli procesowi reedukacji ideologicznej.

2. **obozy pracy**, które służyły jako zaplecze bezpłatnej siły roboczej dla podejmowanych w kraju inwestycji. Na ogół obozy te budowano w pobliżu kopalń, miejsc budowy dróg, fabryk itp. Były one albo obozami pracy stałej (np. Spaç – kopalnia rudy miedzi i pirytu), albo obozami pracy tymczasowej (np. obóz Maliqi – osuszanie bagien). Przymusowej pracy towarzyszyło zawsze przymusowe czytanie literatury propagandowej, ale skazani mogli w miarę swobodnie przemieszczać się po terenie wyznaczonym na obóz³⁸.

3. **miejsca internowania**, stanowiące obszary, które do lat 50. XX wieku były ogrodzone drutem kolczastym, a później otwarte, choć poddane ścisłej kontroli.

Archiwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Albanii wskazują, że do 1990 roku skazano 25 tys. więźniów politycznych, ale ponieważ brakuje danych dotyczących osób skazanych z lat 1945–1946 oraz osób skazanych na niskie wyroki, uważa się, że liczba więźniów politycznych w okresie rządów Hoxhy wynosiła od 30 tys. do 34 tys.³⁹

Z kolei raport Instytutu Studiów nad Zbrodniami i Skutkami Komunizmu z 2016 roku wylicza, że w więzieniach politycznych przebywało 26 768 mężczyzn i 7 367 kobiet, 984 więźniów zmarło w więzieniu z powodu warunków tam panujących. Według tego samego źródła – 5 577 mężczyzn i 450 kobiet zostało skazanych na śmierć. Ciał więźniów, którzy zostali straceni lub zmarli w więzieniu, nigdy nie zwracano ich rodzinom⁴⁰.

Poniżej przedstawione zostaną przykłady więzień, obozów pracy przymusowej i ośrodków internowania.

³⁸ 29 marca 1955 r. został przedstawiony na Radzie Gospodarczej i Społecznej ONZ w Nowym Jorku raport na temat obozów pracy przymusowej powstałych w Albanii w okresie 1945–1954. Był on opracowany przez Departament Stanu USA. Wskazywał na powszechne wykorzystywanie przez albański reżim pracy przymusowej internowanych obywateli. Działania te były legalizowane szeregiem ustaw i decyzji, w tym kodeksem karnym. Raport podkreślał, że nawet dzieci, które ukończyły 12 lat, były oskarżane o zbrodnie wobec państwa i trafiały do obozów. Zob. *Dokumenti i qeverisë amerikane 1955/ Ja si i shfrytëzon Enver Hoxha me punë të detyruar kundërshtarët politik*, <https://kujto.al/dokumenti-i-qeverise-amerikane-1955-ja-si-i-shfrytezon-enver-hoxha-me-punete-detyruar-kundershtaret-politik/> [dostęp: 10.02.2025].

³⁹ E. Frashëri, *Mbi sistemin e burgjeve, internimit dhe punës së detyruar gjatë regjimit komunist në Shqipëri me fokus ngritjen e një muzeu kujtese në ish-kampin e internimit të Tepelenës*, Nëntor 2018, s. 29. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/al/Studimi_Kornize-for-web.pdf [dostęp: 10.02.2025].

⁴⁰ Tamże.

„Albańskie Auschwitz”: więzienie w Burrel⁴¹

W pierwszych latach po wojnie więzieniami zarządzali ludzie bez jakiegokolwiek doświadczenia w tym zakresie. Wielu z nich było analfabetami lub miało za sobą zaledwie kilka klas szkoły podstawowej. Dla władz najważniejsza było jednak ich lojalność wobec partii i odpowiednia postawa wobec „wrogów ludu”. W sprawozdaniu Dyrekcji Obozu i Więzień z 1956 roku zapisano m.in. *Konieczne jest szkolenie żołnierzy, którzy są przyprowadzani do pracy w więzieniu, ale najważniejsze jest wyjaśnienie im, jaką postawę powinni przyjąć wobec wroga. Powinni wiedzieć, kim są ci wrogowie, aby mogli ich w pełni znienawidzić. Postawa ta powinna odnosić się również do rodzin więźniów*⁴². Sytuacja zmieniła się po roku 1970, kiedy do pracy w więzieniach trafiali funkcjonariusze już dobrze wyszkoleni, po szkołach wojskowych lub milicyjnych.

Dokładna liczba więzień, podobnie jak obozów pracy, zmieniała się w różnych fazach funkcjonowania państwa. Najbardziej znane więzienia to: Gjirokastra, Tepelena, Vlora, Berat, Korça, Elbasan, Durrës, Tirana, Burrel, Shkodra, Peshkopi.

Warunki pobytu, zwłaszcza w początkowych powojennych latach, były ciężkie. Do 1950 roku podstawowym pożywieniem podawanym więźniom był chleb kukurydziany i woda. W marcu 1950 roku władze zdecydowały się na dostarczanie im dodatkowo raz dziennie ciepłej zupy. W uzasadnieniu tej decyzji napisano: [...] *Trzeba wytłumaczyć więźniom, że mimo ich wrogiej działalności, Władza Ludowa troszczy się o nich*⁴³.

Więźniowie polityczni nie mogli liczyć na skrócenie wyroków w ramach ogłaszanych amnestii. Ich brutalne traktowanie i bardzo złe warunki bytowe powodowały, że wielu nie dożywało końca kary, a jeśli nawet byli w stanie przetrwać piekło przesłuchań i pobytu w więzieniu lub obozie, to praktyką było przedłużanie ich wyroków o kolejne lata np. Pjetër Arbnori, nazywany „Mandelą Bałkanów”, w sierpniu 1962 roku został skazany na karę śmierci, ale

⁴¹ Określenia „Albańskie Auschwitz” używał wielokrotnie Saimir Maloku, były więzień Burrel. Zob. *How could I get the lifeless body of a 19-year-old from Shkodra, the only brother of seven sisters, out of the collapsed gallery, who...* „Testimony of the former prisoner of Spaç”, <https://memorie.al/en/how-could-i-get-the-lifeless-body-of-a-19-year-old-from-shkodra-the-only-brother-of-seven-sisters-out-of-the-collapsed-gallery-who-testimony-of-the-former-prisoner-of-spac/> [dostęp: 10.02.2025]; *Komunizmi i shnderronte njerëzit në kafshë...*, „Konica.al” z dnia 5.11.2020 r., <https://konica.al/2020/11/komunizmi-i-shnderronte-njerëzit-ne-kafshe/> [dostęp: 10.02.2025].

⁴² Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Wydział Obozów i Więzień, Teczka 47, z 1956 r. Za: R. Gashi, *Types of prisons and labour camps and the position of convicted persons in Albania during the communist dictatorship*, „Thesis” 2012, vol. 1, nr. 1, s. 43, <https://thesis-journal.net/wp-content/uploads/2018/10/Thesis-27-50.pdf> [dostęp: 10.02.2025].

⁴³ Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Oddział Funduszu Obozów i Więzień, Teczka 10, 1950 r. Za: R. Gashi, *Types of prisons...*, s. 43.

egzekucję wstrzymano i zamieniono ją na 25 lat więzienia. Był przetrzymywany w więzieniu Burrel. Wyszedł na wolność dopiero w 1989 roku, po 28 latach⁴⁴. Dwa lata później, 3 sierpnia 1991 roku, wygłosił w parlamencie przemówienie podczas debaty, w której deputowani zastanawiali się, czy ludzi, którzy całe życie spędzili w więzieniu i których rodziny były okrutnie prześladowane, uniewinnić czy objąć amnestią. Dyskutowali o tym nowo wybrani parlamentarzyści, a wśród nich byli członkowie biura politycznego Albańskiej Partii Pracy (sic!), jak Xhelil Gjoni⁴⁵ czy Gramoz Ruçi⁴⁶. Kiedy trwały te obrady, w więzieniach nadal przebywali więźniowie polityczni, mimo że po grudniu 1990 roku powinni byli zostać natychmiast uwolnieni. Pjetër Arbnori, zwracając się do deputowanych, powiedział m.in. *Mówiono tu o przestępcach, szpiegach, kolaborantach. Długo siedziałem w więzieniu i widziałem prostych chłopów i robotników, którzy zostali skazani jako przestępcy, szpiegzy i kto wie, co jeszcze. Pamiętam Karafila Kalaca, starego czamskiego chłopca, który za to, że głaskając woła powiedział do niego: „Wotó, złamali ci kark tak, jak mi serce”, został skazany na 10 lat więzienia jako wróg i zdrajca ojczyzny. Pamiętam innego starca, Resula Tarelli, który przez całe życie marzył o kupieniu krowy. Kiedy kupił krowę, aresztowali go, powiedzieli, że spiskował w celu zamordowania Chruszczowa, długo go przesłuchiwali i wreszcie zmusili do powiedzenia, że sprzedałby krowę, żeby „kupić dubeltówkę i zabić Chruszczowa” i za to skazali go, nie pamiętam, na 15, 20 czy 25 lat więzienia. Wujek Resul zmarł w więzieniu jako przestępca, terrorysta, zdrajca i agent. [...] Dziwi mnie wahanie niektórych posłów. Nie wspominając o Enverze, bronią enweryzmu i wydaje mi się, że bronią samych siebie. Twierdzą, że gdyby Enver Hoxha żył, wielu z tych szanownych posłów, którzy są na tej sali, gdyby nadeszła ich kolej, to złapałby ich za ucho, skrzyłby im karki, a oni,*

⁴⁴ *Parlament 3 gusht 1991/ Një leksion mbi lirinë nga Pjetër Arbnori!*, <https://kujto.al/gusht-1991-nje-leksion-mbi-lirine-nga-pjeter-arbnori/> [dostęp: 10.02.2024].

⁴⁵ Xhelil Gjoni w 1975 r. był sekretarza Partii ds. Propagandy w Tiranie. W grudniu 1984 r. objął stanowisko pierwszego sekretarza Partii w obwodzie Krujë. W sierpniu 1990 r. został sekretarzem Komitetu Centralnego APP, będąc jednocześnie pierwszym sekretarzem partii w Tiranie. Zajmował to stanowisko do ostatniego zjazdu Partii.

⁴⁶ Gramoz Ruçi w latach 1971–1978 pracował jako nauczyciel we wsi Progonat. W 1978 r. rozpoczął karierę polityczną Albańskiej Partii Pracy. W lutym 1991 r. objął na cztery miesiące stanowisko ministra spraw wewnętrznych. W latach 90. XX w. wstąpił do Socjalistycznej Partii Albanii. W 1996 r. komisja lustracyjna umieściła Rućiego na liście osób, które ze względu na swoją przeszłość, nie mogą ubiegać się o mandat. Mimo to w wyborach parlamentarnych 2009 r. dostał się do parlamentu i pełnił funkcję przewodniczącego grupy parlamentarnej Socjalistycznej Partii Albanii. 9.09.2017 r. został wybrany na stanowisko przewodniczącego parlamentu, uzyskując poparcie 80 deputowanych. Zob. K. Dervishi, *Kryeministrit dhe ministrat e shtetit shqiptar në 100 vjet: anëtarët e Këshillit të Ministrave në vitet 1912–2012, jetëshkrimet e tyre dhe veprimtaria e ekzekutivit shqiptar*, Tirana 2012, s. 215; A. Karatnycky, *Freedom in the World: Political Rights and Civil Liberties*, Tirana 1996, s. 116.

*w większości, przyznaliby się, że są agentami, że są przestępcami, że są szpiegami, tak jak wielu ich przyjaciół, z którymi byłem w więzieniu Burrel*⁴⁷.

Więzienie Burrel było jednym z najbardziej znanych więzień politycznych. Jego budowę rozpoczął król Zogu w 1938 roku. Wstęgę inauguracyjną przecinał ówczesny premier Kosta Kotta, dla którego zaledwie kilka lat później miejsce to stało się grobem. Od 1946 roku reżim komunistyczny umieszczał w nim ludzi, których uważał za swoich najgroźniejszych wrogów: członków opozycji, intelektualistów i duchownych, w tym m.in wspomnianego Kostę Kotta, a także ministrów Gjergj Kokoshi i Xhevat Korca, generałów Abaz Fejzo, Gjin Marku i Vaskë Gjini, duchownych: Visarion Xhuvani i Hafiz Ali Kraja oraz intelektualistów: Mark Ndoja, Gjon Shllaku, Pjetër Arbnori, Fatos Lubonja i Sherif Merdani. Przez więzienie przeszło ponad 1 300 osób, z których połowa nigdy nie opuściła jego murów (najwięcej zamordowano w latach 1946–1949). Tuż przed upadkiem komunizmu, w grudniu 1990 roku, nadal odbywało tam kary jeszcze 198 więźniów politycznych. Ostatni zostali zwolnieni w kwietniu 1991 roku⁴⁸.

Więzienie znane było z niezwyklego okrucieństwa. Hasło witające osadzonych brzmiało: „To jest Burrel: wchodzisz, ale nie wychodzisz” [alb. Këtu i thonë Burrel, hyn dhe nuk del]. W celach w podziemnej części więzienia zimą temperatura spadała nawet do minus 20 stopni, latam zaś panował tam zaduch i upał nie do zniesienia. Jeden z raportów sporządzonych w 1950 roku mówi, że większość więźniów była chora, cierpiała na skorbut, malarię, świerzb, czerwone, reumatyzm itp.⁴⁹. Tych, którzy nie przeżyli tortur i więziennych warunków, grzebano w zbiorowych mogiłach. Ich szczątki do dziś nie zostały zidentyfikowane i przekazane rodzinom.

W tym „Albańskim Auschwitz” Saimir Maloku znalazł się w 1976 roku. Po skończonych z wyróżnieniem studiach technicznych w Tiranie pracował jako oficer łącznikowy. Kiedy miał 29 lat został aresztowany za „agitację i propagandę przeciwko władzy ludowej” i oskarżony o „bycie prawdopodobnym agentem brytyjskiego wywiadu”⁵⁰. Powodem było skonstruowanie przez niego konwertera, który po podłączeniu do telewizora pozwalał na oglądanie włoskiej i jugosłowiańskiej telewizji. 13 maja 1976 roku, po ponad sześciu miesiącach tortur w Burrel, w publicznym procesie urządzonym w sali kinowej z udziałem 600 osób, został skazany na 13 lat

⁴⁷ *Parlament 3 gusht 1991/ Një leksion mbi lirinë nga Pjetër Arbnori*, <https://kujto.al/gusht-1991-nje-leksion-mbi-lirine-nga-pjeter-arbnori/> [dostęp: 10.02.2025].

⁴⁸ *Burrel Prison*, <https://hartaekujteses.al/en/burg-kamp/burgu-i-burrelit-2/> [dostęp: 10.03.2025].

⁴⁹ Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Fundusz Obozów i Więzień, Teczka 10, 1950 r.

⁵⁰ Hasło: Saimir Maloku, https://sq.wikipedia.org/wiki/Saimir_Maloku [dostęp: 10.03.2025].

więzienia. Ostatecznie trafił na 9 lat do obozu pracy w kopalni Spaç⁵¹. O swoim uwięzieniu w Burrel mówił: *W podziemnej celi przez około 200 dni doświadczyłem śmierci, choć nie byłem martwy. [...] Po sześciu miesiącach ważyłem 43 kg. [...] Moje ciało nie było ze stali, „rdzewiało” i deformowało się pod wpływem przerażających tortur. Tam, w tej strasznej celi, widziałem świat piekła, świat diabła, świat samotności, świat okrucieństwa, świat szaleństwa, świat tortur, świat głodu, świat chorób, świat poniżania godności ludzkiej, świat komunistycznej zbrodni*⁵².

Urząd ds. Informacji o Byłych Dokumentach Bezpieczeństwa Państwa (alb. *Autoriteti për Informimin mbi Dokumentet e Ish-Sigurimit të Shtetit / AIDSSH*) umożliwił Maloku dostęp do zawartości jego tajnych akt po 27 latach od upadku komunizmu. Otworzono je publicznie 12 lipca 2018 roku, w obecności licznych ambasadorów państw UE, mediów i byłych więźniów politycznych. W udzielonych wywiadach Maloku apelował o zachowanie śladów zbrodni i cierpienia ofiar: *Proszę rząd, aby te trzy cele i sala śledcza w piwnicy oraz cztery cele na pierwszym piętrze tego budynku miały charakter muzeum, aby nowe pokolenie mogło z bliska przyjrzeć się strasznej przeszłości albańskiego Auschwitz*⁵³.

W 2023 roku posłanka Partii Demokratycznej, Dhurata Çupi, zaproponowała uznanie części więzienia w Burrel⁵⁴ za muzeum (obok obozu pracy Spaç oraz obozu internowania Tepelena) i zgłosiła poprawkę do projektu ustawy o muzeach narodowych, aby miejsce to służyło *pamięci historycznej dla obecnych i przyszłych pokoleń, a także upamiętnieniu ofiar i pamięci setek więźniów, którzy doświadczyli najstraszniejszych cierpień tylko dlatego, że postanowili się nie poddać, pozostając wiernymi swoim przekonaniom do końca*⁵⁵. Decyzja nie została podjęta do dziś.

⁵¹ *How could I get the lifeless body of a 19-year-old from Shkodra, the only brother of seven sisters, out of the collapsed gallery, who...”. Testimony of the former prisoner of Spaç*, <https://memorie.al/en/how-could-i-get-the-lifeless-body-of-a-19-year-old-from-shkodra-the-only-brother-of-seven-sisters-out-of-the-collapsed-gallery-who-testimony-of-the-former-prisoner-of-spac/> [dostęp: 10.03.2025].

⁵² *Komunizmi i shndërronte njerëzit në kafshë...*, <https://konica.al/2020/11/komunizmi-i-shnder-ron-te-njerezit-ne-kafshe/> [dostęp: 10.03.2025]; *Publikohet dëshmia e ish-inxhinierit ushtarak: Denoncimet e bashkëpunëtorëve të Sigurimit që vinin në shtëpinë tonë për të...*, <https://www.balkanweb.com/publikohet-deshmia-e-ish-inxhinierit-ushtarak-denoncimet-e-bashkepunitoreve-te-sigurimit-qe-vinin-ne-shtepine-tone-per-te/#gsc.tab=0> [dostęp: 10.03.2025].

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Więzienie w Burrel zostało zamknięte w 1992 r., a w 1997 r. ponownie je uruchomiono i działa do dziś.

⁵⁵ Zob. D. Lato, *Burgu i Burrelit të shpallet Muze Kombëtar, PD depoziton amendamentin!*, z dnia 23.02.2023 r., <https://www.topalbaniaradio.com/burgu-i-burrelit-te-shpallet-muze-kombetar-pd-depoziton-amendamentin/> [dostęp: 10.04.2025].

Bagna śmierci: obóz pracy Maliqi

W 1946 roku zalegalizowano w Albanii pracę przymusową zarówno dla więźniów politycznych, jak i zwykłych skazańców. W tym samym roku w dystrykcie Korça otwarto pierwsze trzy obozy pracy przymusowej (alb. kampe pune).

Ostatecznie w obozach znalazło się znacznie więcej ludzi niż w więzieniach. Przetrzymywani stanowili źródło bezpłatnej i bardzo potrzebnej siły roboczej dla komunistycznych władz. Pracowali przy budowie dróg, kanałów, fabryk, osuszali bagna, wydobywali złoża mineralne w kopalniach. Szczególnie w pierwszych latach po wojnie sytuacja w tych obozach była dramatyczna. Ludzie cierpieli głód, chorowali, stosowano wobec nich przemoc.

Najbardziej znane obozy pracy to:

- obozy pracy przymusowej przy osuszaniu bagien: Maliqi, Llakatundi, Levani, Variboba, Radostina, Vlashku, Tërbufi, Gosa, Lekaj, Bedeni, Juba, Thumana, Gjadri, Skrofotina,
- obozy pracy przymusowej w rolnictwie i w przetwórstwie przemysłu: Torovica, Zejmeni, Valiasi, Belshi, Borshi, Shënvasia („Përparimi”),
- obozy pracy przymusowej przy budowie infrastruktury miejskiej i przemysłowej: stadionu „Qemal Stafa”, stadionu „Dinamo”, Blloku „Puna”, centrum sportowego „Dinamo”, mostu Bona, obóz w Bishqemi; obóz Sanatorium, obóz Bllok „Puna”, Kombinatu Żywnościowego w Tiranie, Kombinatu Produktów Mięsnych i Mleka w Tiranie, obóz fabryki betonu w Elbasanie, obóz Rrepsi w Mirdita, obóz Balshi; obóz Rubiku, obóz Laçi, obóz Fushë Krujë,
- obozy pracy przymusowej przy budowie lotniska: obóz Rinas,
- obozy pracy przymusowej w kopalniach: obóz Bulqiza, obóz Spaçi, obóz Qafëbari⁵⁶.

Zaraz po zakończeniu II wojny światowej władze komunistyczne rozpoczęły olbrzymi projekt osuszania bagien na nizinie Maliq. Chciano pozyskać w ten sposób tysiące hektarów gruntów rolnych pod uprawę buraków i pszenicy. Prace rozpoczęły się wiosną 1946 roku. Kierowała nimi grupa znakomitych inżynierów, którzy po wojnie powrócili do Albanii odbudowywać zniszczony kraj. Niezwykle podmokły i rozległy obszar nie był łatwy do melioracji. Tymczasem 5 maja 1946 roku Koçi Xoxe wygłosił przemówienie, zapowiadając, że prace zostaną ukończone do jesieni, co okazało się niemożliwe. Opóźnienie robót stało się doskonałym pretekstem do postawienia inżynierów przed sądem i oskarżenia ich o sabotaż oraz szpiegostwo. Propagandowo wykorzystano to do pokazania „wrogiej działalności USA wobec Albanii”. Większość inżynierów i techników, którzy

⁵⁶ Zob. R. Gashi, *Types of prisons...*, s. 43.

pracowali nad osuszeniem bagien, studiowała wcześniej w Amerykańskiej Szkole Technicznej Harry'ego Fultza w Tiranie, albo na zachodnich uniwersytetach – władza komunistyczna użyła tego jako argumentu w oskarżeniach o szpiegostwo.

Proces pierwszej grupy „sabotażystów z Maliq” – jak ich nazywano – rozpoczął się 8 listopada 1946 roku, a wyroki skazujące wydano już 19 listopada. Ostatecznie 5 osób skazano na śmierć, 2 na dożywocie, 3 na więzienie. Prezydium Zgromadzenia Ludowego odrzuciło wszystkie prośby o ułaskawienie. 21 listopada Abdyla Sharry i Kujtima Beqiriego powieszono, a Vasilą Mano, Zoriki Mano i Eugenio Scaturto rozstrzelano. W drugim procesie – 2 osoby skazano na śmierć, a 3 na wieloletnie więzienie⁵⁷.

Wszystko odbywało się zgodnie z przygotowanym scenariuszem. W kinie „National” (tym samym, w którym sądzono również deputowanych), w wypełnionej po brzegi sali, prokurator Nevzat Haznedari zarzucił oskarżonym członkostwo w organizacji, *która dokonywała aktów sabotażu na szeroką skalę i w sposób systematyczny, w celu spowolnienia odbudowy gospodarczej Albanii, a także szpiegostwa na rzecz zagranicznych agentów*. Prokurator Haznedari nie zadowolął się tylko oskarżaniem, ale brał udział w przesłuchaniach i torturowaniu oskarżonych. Na koniec własnoręcznie zarzucił sznur na szyję Abdyla Sharre'a i Kujtima Beqira.

Nevzat Haznedari stał się jedną z najbardziej wpływowych postaci reżimu Envera Hoxhy. Do 1943 roku pracował jako nauczyciel we wsi Dostenan. Potem związał się z komunistycznym ruchem oporu. W 1945 roku objął stanowisko prokuratora wojskowego, a od 1946 roku członka Najwyższego Sądu Wojskowego. W 270 postępowaniach sądowych, w tym w najważniejszych procesach politycznych, występował jako prokurator wojskowy i śledczy⁵⁸.

Gazety obszernie relacjonowały przebieg procesu „sabotażystów z Maliq”, używając przy tym niezwykle agresywnego języka w celu podsycenia nienawiści wobec „zdrajców”. Publikowały też płynące z całego kraju telegramy wyrażające „poparcie ludu dla ukarania zdrajców śmiercią”⁵⁹.

⁵⁷ *Dosja sekrete e Kënetës së Maliqit: Si u ekzekutuan dhe zhdukën pa varr „sabotatorët” e 1946-ës*, „ObserverKult” z dnia 22.02.2022 r., <https://observerkult.com/dosja-sekrete-e-kenetes-se-maliqit-si-u-ekzekutuan-dhe-zhduken-pa-varr-sabotatoret-e-1946-es/> [dostęp: 10.04.2025].

⁵⁸ Nevzat Haznedari w 1952 r. objął kierownictwo wydziału śledczego Sigurimi. W 1979 r. przeszedł w stan spoczynku. Był uhonorowany medalami. Reżim dał mu wilę i specjalną emeryturę. Zmarł w 1984 r. w Tiranie. Miał żonę (Hiqmete Rami Kacidhja) i trójkę dzieci.

⁵⁹ Przykładowo: „Shenpal, 18 listopada. My, mieszkańcy [...] Mirditës, zbieramy się dzisiaj, aby domagać się ukarania inżynierów Maliq powieszeniem. Wierząc w nasz rząd, wierzymy, że sprawiedliwość ludowa musi osiągnąć wszystkich przestępców, którzy chcą zniszczyć naszą gospodarkę. Kol Gjoka, Mark Zezi, Preng Pjetri”; „My, robotnicy kopalni miedzi Rubik [...], wyrażamy satysfakcję z zatwierdzenia decyzji sądu przeciwko gangowi dywersantów z Maliq. My, którzy pracujemy ze wszystkich naszych sił, [...] aby podnieść naszą gospodarkę tak bardzo, jak to możliwe, prosimy, aby rząd był bezlitosny wobec tych elementów, które sprzedają się obcokrajowcom, aby zniewolić ludzi. Przeciwno faszystowskim szumowinom będziemy bezlitośni.

Po zakończeniu procesu władze musiały udowodnić, że potrafią osuszyć bagna nawet bez udziału specjalistów. Wiosną 1947 roku utworzono obóz Maliqi – jeden z największych obozów pracy w Albanii. Działał on do 1952 roku⁶⁰. Pierwsza grupa – około 1 200 skazanych więźniów politycznych z Korczy, Tirany, Elbasan i Durrës, składała się z prawników, profesorów, nauczycieli, lekarzy, urzędników, kupców, immamów, księży... W skrajnie trudnych warunkach, dysponując tylko łopatami i taczkami, przymusowi robotnicy osuszali bagna. Z czasem liczba więźniów obozu doszła do 3 tys.

Do 1951 roku pozyskano 5,5 tys. ha nowych gruntów i ulepszone kolejne 5,4 tys. ha ziemi. Zostało to okupione śmiercią i cierpieniem setek ofiar. Reshat Agaj, były więzień, wspominał: *Tutaj widziałem na własne oczy, że głód zamienia człowieka w prawdziwą bestię. Kto nie zna głodu, nie zna życia w ogóle. Cierpienie tutaj osiągnęło szczyt. Wielu ludzi, którzy byli już trochę starzy, miało tak spuchnięte stopy i twarze, że stawali się nie do poznania. [...] Budzili nas o czwartej rano i w ciągu godziny musieliśmy się przygotować i ustawić w szeregu. Z łopatami w ręku wychodziliśmy do pracy. Strażnicy krzyczeli i bili nas kijami. Na początku kanału znajdowało się straszliwe błoto pełne pijawek, które wczepiały się w nasze bosc stopy i wypijały nam resztki krwi. Trzciny przecinały nam nogi. Każdy musiał wypełnić swoją dzienną normę, która wynosiła trzy metry sześciennę wykopanej ziemi i przetransportować ją na brzeg kanału ręcznymi wózkami. Była to prawdziwie nieludzka norma, biorąc pod uwagę fizyczną słabość, marne jedzenie, błoto i długość dnia pracy, który przekraczał 12 godzin*⁶¹.

Inny były więzień, znany poeta, Ylber Merdani, dodaje: *Każda minuta mijała pod batem strażników. Norma była obowiązkowa. Najtrudniej było tym, którzy nie ukończyli osiemnastu lat, starszym i chorym. Za niespełnienie normy głodzono, przywiązywano do słupa, torturowano lub wieszano głowę w dół na nasypie, często, jakby tego było mało, przywiązywano również drewniany wóz do zwisających rąk*⁶².

Proces w Tiranie otworzył nam oczy. [...] ŚMIERĆ WROGOM NARODU. NIECH ŻYJE SIŁA LUDU. Pracownicy Kopalni Miedzi Rubiku”. Zob. *Telegramet makabre: „Varini në litar, në Maliq, aty ku kryen sabotimin!”*, <https://kujto.al/kerkojme-ekzekutimin-e-tyre-ne-litar-aty-ku-kane-krye-sabotimin/> [dostęp: 10.04.2025].

⁶⁰ Obóz Maliqi był podzielony na trzy mniejsze obozy: obóz Vloçishta, Orman Pojani i Nishaveci.

⁶¹ *Këneta e Maliqit, atje ku humbën jetën mizorisht 135 të burgosur*, <https://kujto.al/keneta-e-maliqit-atje-ku-humben-jeten-mizorisht-135-te-burgosur/> [dostęp: 10.04.2025]; *Historia e rrallë: kur thahej këneta e Maliqit, ku kanë punuar 1800 të dënuar politike dhe vdiqën 63, shumica të pushkatuar*, <https://telegraf.al/dossier/historia-e-rralle-kur-thahej-keneta-e-maliqit-ku-kane-punuar-1800-te-denuar-politike-dhe-vdiqen-63-shumica-te-pushkatuar/> [dostęp: 10.03.2025].

⁶² *Dëshmitë tronditëse nga Këneta e Maliqit: Të burgosurin Sezai Garo nga Korça, si dënim e futën në kolibën e dërrit të komandantit*, <https://alpenews.al/dossier-deshmite-tronditese-nga-keneta-e-maliqit-te-burgosurin-sezai-garo-nga-korca-si-denim-e-futen-ne-koliben-e-derrit-te-komandantit/> [dostęp: 10.03.2025].

Powrót do obozu nie kończył dnia. Więźniowie zmuszeni byli wysłuchiwać materiałów propagandowych. W nocy żaden z nich nie mógł opuścić namiotu, nawet za potrzebami fizjologicznymi⁶³.

Komendantem obozu był Tasi Marko, który skończył nieledwie cztery klasy szkoły podstawowej. Nadzorował osuszanie bagien i zajmował się eksterminacją części skazanych. Przełożeni ocenili, że ma właściwe kompetencje na stanowisko, bo cechuje go bardzo wysoki poziom „nienawiści do wroga klasowego”. Tasi był bratem członka Biura Politycznego, Rity Marko⁶⁴.

Ylber Merdani pisał: *Bagna Maliqi miały zamienić się w piekło, w ogromny grób, gdzie ludzie zostaną żywcem pogrzebani w błocie.[...] Zawsze miałem nadzieję, że zbrodnie na bagnach Maliqi dokonane na intelektualistach, duchownych, uczonych, ludziach albańskiej sztuki i literatury, budowniczych, inżynierach, kupcach – zostaną ujawnione i przynajmniej, jako znak oddania ofiarom honoru i na pamiątkę ich życia, postawiony zostanie obelisk, ale tak się nie stało. Jest to wielkie rozczarowanie [...]. Naród, który zapomina o przeszłości, jest martwy. Ludzie ci nie biorą pod uwagę, że przeszłość jest powiązana z teraźniejszością i przyszłością. Nie wolno nam zapomnieć [...] bo, wrócimy do miejsca, w którym byliśmy.*⁶⁵

Z goryczą też Merdani zauważał, że rozliczeń sprawców zbrodni, zadośćuczynienia dla ofiar czy zwykłej sprawiedliwości – nie ma: *Wystarczy powiedzieć, że ja, który cierpiałem w Spaç, otrzymuję 280 000 starych leków emerytury, mój były śledczy otrzymuje 500 000 lub więcej. Cóż więcej mogę powiedzieć*⁶⁶.

Piekło matek i dzieci: obóz internowania Tepelena

Pierwotnym celem ośrodków internowania była relokacja zamożnych rodzin, właścicieli ziemskich, kupców, aby umożliwić władzom przejście ich domów

⁶³ Tamże.

⁶⁴ Rita Marko przeżył wszystkie czystki. W 1950 r. był ministrem przemysłu i pełnił różne funkcje w APP. 2 lipca 1994 r. został skazany na karę 8 lat więzienia za finansowe nadużycia. W lipcu 1995 r. opuścił więzienie. W 1996 r. ponownie stanął przed sądem oskarżony o zbrodnie przeciwko ludzkości i znowu niespełna rok później wyszedł na wolność. W grudniu 2015 r., wraz z innymi funkcjonariuszami państwa komunistycznego, został pozbawiony odznaczeń, które mu przyznano za czasów Envera Hoxhy. Zmarł 15 czerwca 2018 r. Miał 98 lat.

⁶⁵ *Të burgosesh në Spaç se shkruan poezi, historia e dhimbshme e Ylber Merdanit*, Euronews.al z dnia 24.08.2022 r., <https://euronews.al/te-burgosesh-se-shkruan-poezi-historia-e-dhimbshme-e-ylber-merdanit/>. Zob. też N. Vepor Hasani, *Dëshmitë tronditëse nga Këneta e Maliqit: Të burgosurin nga Korça, si dënim, e futën në koliben e dërrit të komandantit Tasi Marko dhe pas tre ditësh, kur polici...*, „Gazeta Shqiptare” z dnia 26.12.2022 r., <https://gazetashqiptare.al/2022/12/26/deshmite-tronditese-nga-keneta-e-maliqit-te-burgosurin-nga-korca-si-denim-e-futen-ne-koliben-e-derrit-te-komandantit-tasi-marko-dhe-pas-tre-ditesh-kur-polici/> [dostęp: 12.03.2025].

⁶⁶ Tamże.

na kwatery dla urzędników nowego reżimu i rodzin poległych partyzantów. Pierwsze decyzje pozbawiające prawa powrotu ludzi do swoich domów zapadły w grudniu 1944 roku.

Przemieszczenia zaczęły być też stosowane jako środek karny wobec przeciwników politycznych. W lutym 1945 roku Mehmet Shehu nakazał internowanie rodzin ze Szkodry, Puka i Mirdita za udzielenie przez nich schronienia „zbrodniarzom wojennym” i odmowę złożenia broni. Była to forma nacisku celem podporządkowania władzom mieszkańców północy, którzy nie byli zwolennikami Rządu Tymczasowego. Powszechnie internowano też rodziny osób uznanych za „zbrodniarzy wojennych”.

Pierwsze ośrodki/obozы internowania otoczone były drutem kolczastym, strzeżone przez uzbrojonych strażników i w swej koncepcji zbliżone do obozów koncentracyjnych. Od marca 1945 roku do 1949 roku istniały dwa takie obozy: w Beracie i Kruji⁶⁷. Z reguły internowanych z północy kierowano do obozu na południu w Beracie, a tych z południa na północ, do Kruji. Była to taktyka nastawiona na zrywanie relacji społecznych.

Do obozów internowania nie wysyłano ludzi bezpośrednio winnych, ale ich krewnych, np. rodziny tych, którzy uciekli za granicę, czy organizowali opór przeciwko reżimowi, albo byli więźniami politycznymi. Decyzje podejmowali arbitralnie dowódcy wojskowi, bez żadnej podstawy prawnej. Dopiero 10 stycznia 1949 roku wydano dekret nr 649, który legalizował „deportacje i konfiskaty”. Pięć lat później, 2 sierpnia 1954 roku, dekret ten został uzupełniony i zatwierdzony przez Zgromadzenie Ludowe. Sankcjonował on deportację jako środek administracyjny dla przeciwników politycznych⁶⁸.

Po 1954 roku zmienił się też sposób funkcjonowania obozów internowania. Nie były one już otoczone drutem kolczastym. Zsyłani do miejsc internowania mogli się po nich swobodnie przemieszczać, ale nie mogli wyjeżdżać z nich bez pozwolenia. Każdego dnia musieli też stawiać się w urzędzie bezpieczeństwa albo na posterunku milicji, aby podpisać listę. Osoby te pracowały głównie w spółdzielniach rolniczych, fabrykach oraz przy budowie budynków publicznych. Komisje Deportacyjne miały prawo przedłużać okres internowania na czas nieokreślony⁶⁹. W archiwum Urząd ds. Informacji o Byłych Dokumentach Bezpieczeństwa Państwa⁷⁰ można znaleźć setki takich decyzji.

⁶⁷ K. Dervishi, *Burgjet dhe kampet e Shqipërisë Komuniste, Tiranë: ISKPK, 2015, f. 79*. Cyt. za: E. Frashëri, *Mbi sistemin...*

⁶⁸ Ustawodawstwo dotyczące deportacji zmieniło się jeszcze w latach 60., 1979 i 1986. Zob. tamże.

⁶⁹ Tamże, s. 20.

⁷⁰ Zob. oficjalna strona AIDSSH, <https://autoritetidosjeve.gov.al/public/detyrat> [dostęp: 29.02.2025]

W wielu przypadkach czas internowania przekraczał 20–30 lat i skończył się dopiero w 1991 roku, po upadku reżimu.

Według raportu opublikowanego w 2016 roku przez Instytut Badań nad Zbrodniami i Konsekwencjami Komunizmu (alb. Instituti i Studimeve për Krimet dhe Pasojat e Komunizmit / ISKK)⁷¹ w latach 1944–1990 internowanych było 59 009 osób, z czego 7 022 zmarło z powodu warunków internowania⁷².

Tepelena (alb. Tepelenë), chociaż nie była jedynym miejscem internowania, stała się symbolem cierpienia, głodu, chorób, jakich doświadczali deportowani oraz śmierci około 300 dzieci⁷³. Internowanych przeniesiono do Tepeleny po zamknięciu obozów w Beracie i Kruie. Obóz działał tu od kwietnia 1949 roku do marca 1954 roku. Był otoczony drutem kolczastym i ściśle strzeżony przez strażników. Według ogłoszonych w 2022 roku wyników badań, uwięziono w nim 3 380 osób, w tym: 973 starszych mężczyzn, 1 254 kobiet i 1 163 dzieci⁷⁴.

Bolesne świadectwo swojego cierpienia dała m.in. Gjellë Gjikoli. W wieku 20 lat wyszła za mąż za Prenga Gjikołę, który otwarcie sprzeciwiał się nowo ustanowionemu reżimowi komunistycznemu. W 1948 roku, wraz z grupą 60 innych mężczyzn, uciekł w góry. Był to dzień, kiedy Gjellë urodziła ich córkę, Dilę. Trzy dni później ze swoją szwagierką i jej urodzoną w drodze do więzienia córką Prelą oraz starym teściem została umieszczona w Burrelu. Ze śledztwa wyszła z piętnem żony „wroga ludu”. Po czterech miesiącach, gdy jej męża i innych zabito przy próbie przekroczenia granicy z Jugosławią, została przewieziona do obozu Tepelena. Tam każdy dzień był walką o przetrwanie. Wspominała: *Nie wiem, jak udało mi się przeżyć! Tepelena była taka: jedliśmy liście dębu, drewno, pokrzywy... Zbieraliśmy je i jedliśmy [...] Dawali nam tylko dwie kromki chleba, jak od dziś do jutra przeżyć było przy tym posiłku*⁷⁵.

Trzyletnia Dila i córka jej szwagierki Prela w 1951 roku zachorowały na tyfus. Były kompletnie wycieńczone chorobą. Tymczasem w obozie nie było lekarzy ani lekarstw, brakowało wody i jedzenia. Gjellë opowiadała: *Prosiła mnie*

⁷¹ Zob. oficjalna strona ISKK, <https://iskk.gov.al/> [dostęp: 29.02.2025].

⁷² E. Frashëri, *Mbi sistemin...*, s. 20.

⁷³ Obóz internowania Tepelena wyróżniały: 1) panujące ekstremalne warunki bytowe, które zostały przywołane przez rząd amerykański w 1955 r. w ramach skargi do ONZ dotyczącej łamania praw człowieka w Albanii i stosowania pracy przymusowej jako kary 2) obóz był otoczony drutem kolczastym 3) podczas, gdy po innych obozach internowania (Berat, Kruja, Valias, Cërrik, Shijak, Porto-Palermo, Kuçova, Kuçi i Vlorë itd.) nie zachowały się żadne obiekty pamięci, w byłym obozie Tepelena stoją baraki. Cyt. za: *Ekspozitë e përherëshme informuese në ish-kampin e internimit në Tepelenë*, <https://muzememorialtepelene.wordpress.com/2022/04/28/ekspozite-perhereshme-informuese-ne-ish-kampin-e-internimit-ne-tepelene/> [dostęp: 29.02.2025].

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ A. Peçi, *Në kampin e Tepelenës lashë shpirtin*, z dnia 11.04.2018 r., <https://kujto.al/gjele-gjikola-ne-kampin-e-tepelenes-lashe-shpirtin/> [dostęp: 29.02.2025].

*o wodę... „Wody, wody, mamó, daj mi wody”. Nie miałam wody. Nie miałam dokąd pójść, bo nie pozwalali nam wychodzić. Nie pozwalali nam. Zabijali nas [...]”⁷⁶. Obie dziewczynki zmarły w odstępie trzech dni. Dowódca pozwolił je pochować za płotem obozu: *Wykopaliśmy żwir, wzięliśmy kilka białych kamieni [...] i ułożyliśmy je dookoła, żeby oznaczyć groby*⁷⁷ – wspominała Gjellë, która została zwolniona z Tepeleny w 1953 roku. W obozie zmarło z głodu i chorób około 300 dzieci poniżej 5 roku życia.*

Niektórzy badacze uważają, że to właśnie wysoka śmiertelność dzieci w obozie i konieczność konsolidacji systemu internowania i deportacji zmusiły władze do podjęcia pod koniec 1953 roku decyzji o zamknięciu tego obozu i innych obozów otoczonych drutem kolczastym⁷⁸.

Po upadku reżimu Gjellë Gjilkoli i jej bratowa Mrike znalazły sposób, aby powrócić do miejsca, w którym pochowały swoje córki Prelë i Dilë. Po 55 latach⁷⁹, 13 czerwca 2006 roku, udało im się, dzięki wsparciu premiera Sali Berisha, otrzymać pozwolenie na zabranie szczątków swoich córek z Tepeleny: *Wyjęliśmy trumny z grobu. Obie były prochem. Został tylko mały kawałek sosnowej kołyski... Wzięliśmy tabliczki i zanieśliśmy je na groby w kościele św. Noego*⁸⁰.

Komuniści zabrali Gjellë młodość, męża, córkę. Żyła – jak sama mówi – pułym życiem, ale Bóg chciał, by żyła długo i dała świadectwo tego, co ją spotkało ze Envera Hoxhy i jego ludzi.

Więcej szczęścia niż córka Gjellë miał Lekë Bajraktari. Do Tepeleny trafił jako zaledwie dwumiesięczne niemowlę. Jego ojciec, Nikollë Bardhoku, został rozstrzelany w tzw. maskarze w Qafë-Valmir: *Byliśmy dużą rodziną, liczącą 28 osób. Zabrali osiemnastu z nas, w tym moją 30-letnią mamę, mnie jako dwumiesięczne niemowlę i trójkę mojego rodzeństwa. Najstarszy brat miał 10 lat. [...] Dziś niektórzy historycy, powiązani z dawnym reżimem, próbują usprawiedliwiać twórców obozu. Tłumaczą, że były tam humanitarne warunki, że nie było w nich terroru, a ludziom zapewniano godne warunki, pomoc medyczną i rozrywki*

⁷⁶ Tamże.

⁷⁷ Tamże.

⁷⁸ Za: E. Frashëri, *Mbi sistemin...*, s. 25.

⁷⁹ W 2018 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych podpisało porozumienie umożliwiające Międzynarodowej Komisji ds. Osób Zaginionych pomoc w odnalezieniu i identyfikacji szczątków osób zaginionych w czasach komunizmu. Zob. <https://balkaninsight.com/2018/07/18/albania-signs-agreement-to-search-victims-of-communism-amidst-skepticism-of-survivors-07-18-2018/> [dostęp: 20.03.2025] oraz *Gjellë Gjilkola: Në kampin e Tepelenës ku më vdiq vajza 3 vjeçe...*, <https://www.observatorikujteses.al/gjele-gjilkola-ne-kampin-e-tepelenes-ku-me-vdiq-vajza-3-vjec/> [dostęp: 20.03.2025].

⁸⁰ A. Peçi, *Në kampin e Tepelenës lashë shpirtin*, z dnia 11.04.2018 r., <https://kujto.al/gjele-gjilkola-ne-kampin-e-tepelenes-lashe-shpirtin/> [dostęp: 20.03.2025].

kulturalne. To najbardziej boli. Jeśli ktoś neguje popełnione zbrodnie, tragedia staje się jeszcze większa. Jak można usprawiedliwiać to, co się tam działo? Ten obóz można porównać do hitlerowskiego obozu koncentracyjnego. Podczas, gdy hitlerowcy zabijali gazem, w Tepelenie głodzono ludzi na śmierć. Obóz był pełen kobiet, starców i dzieci⁸¹.

Porównania Tepeleny do niemieckich obozów koncentracyjnych użył m.in. były premier Albanii, Sali Berisha⁸²: *Obozy koncentracyjne w Albanii pod rządami Hoxhy miały swoje podobieństwa i różnice z obozami koncentracyjnymi nazistowskich Niemiec. Podobnie dyktator Enver Hoxha miał swoje różnice, ale i wielkie podobieństwa do Adolfa Hitlera. Z tego powodu w deklaracji szczytu przywódców Europejskiej Unii Demokratycznej w Paryżu wiosną 1991 roku Enver Hoxha został określony mianem albańskiego Hitlera okresu powojennego. [...] Dla Envera Hoxhy, tak jak dla Hitlera, [...] dzieci elity narodu, wrogowie klasowi, musieli zostać wymordowani, ponieważ ze względu na swoich rodziców urodzili się zdrajcami, wrogami i nie były nawet dziećmi, ale potomkami wrogów klasy. W przeciwieństwie do obozów Hitlera, w obozach koncentracyjnych Hoxhy dzieci stanowiły największą liczbę przetrzymywanych. Hoxha, w przeciwieństwie do Hitlera, nie posiadał w swoich obozach koncentracyjnych komór gazowych i krematoriów do eksterminacji dzieci. Stosował za to długotrwały głód, brudną wodę, wszy, epidemie tyfusu, dyzenterii, pozostawiając je bez leczenia [...]*⁸³.

Wciąż nie brakuje ludzi negujących zbrodnie i gloryfikujących osiągnięcia reżimu, gotowych uzasadniać politykę Envera Hoxhy i usprawiedliwiać jego „niewielkie błędy”. Głośnym echem odbiła się wypowiedź prof. dr Pëllumb Xhufi⁸⁴, który 28 marca 2018 roku w wywiadzie dla stacji Ora News stwierdził, że warunki w obozie Tepelena były dobre i że nie był to obóz koncentracyjny

⁸¹ Zob. *Nikollë Bardhoku, i gjallë në varr!*, <https://www.observatorikujteses.al/nikolle-bardhoku-i-gjalle-ne-varr/> [dostęp: 20.03.2025]; D. Kaloçi, *Dëshmia e rrallë: Polici goditi e theu me shkelm djepin ku isha unë 6-muajsh, dhe nana më mbështolli me tjegull e ashtu më çuan në kampin e Tepelenës. Çfarë ndodhi në Mirditë, pas vrasjes së Bardhok Bibës*, <https://www.gazetatema.net/2018/08/24/deshmia-e-rralle-polici-goditi-e-theu-me-shkelm-djepin-ku-isha-une-6-muajsh-dhe-nana-me-mbeshtolli-me-tjegull-e-ashtu-me-cuan-ne-kampin-e-tepelenes-çfare-ndodhi-ne-mirdite-pas-vrasjes-se-bardhok-b/> [dostęp: 20.03.2025].

⁸² Sali Berisha był prezydentem Albanii w latach 1992–1997, a potem – od 2005 r. do 2013 r. – jej premierem.

⁸³ *Dëshmia rrëqethëse: Si vdiq Zefi i vogël në kampin e Tepelenës*, z dnia 02.09.2017 r., <https://www.balkanweb.com/deshmia-rrqethese-si-vdiq-zefi-i-vogel-ne-kampin-e-tepelenes-e-mbajta-7-jave-trupin-ne-jorgan/#gsc.tab=0> [dostęp: 20.03.2025].

⁸⁴ Pëllumb Xhufi, albański historyk i polityk. Syn pułkownika albańskiej armii. Jego matka i siostra pracowały w Sigurimi. On studiował w Rzymie (1972–1977). W 1981 r. został stypendystą Fundacji Alexandra Humboldta. Obronił doktorat na Uniwersytecie w Kolonii. W 1998 r. został wiceministrem spraw zagranicznych Albanii. W latach 2001–2005 był ambasadorem w Rzymie. Od 2009 r. wykłada na Uniwersytecie w Elbasanie.

w tradycyjnym sensie, pomimo śmierci mężczyzn, kobiet i dzieci⁸⁵. Przekonywał: *Znam wielu prześladowanych ludzi i uważam, że historia o 300 dzieciach zabitych w obozie Tepelena nie jest prawdziwa*⁸⁶.

Na jego twierdzenia ostro zareagowali ocaleni i stowarzyszenia ich wspierające. Fatbardha Saraçi⁸⁷, badaczka, autorka książki ze wspomnieniami matek, które straciły dzieci w obozie Tepelena, nazwała komentarze Xhufiego obraźliwymi i upokarzającymi: *To zniewaga, zwłaszcza że tak bezdusznie traktuje się życie ludzi, którzy zginęli w więzieniach, obozach internowania i pracy i którzy nigdy nie zostali oddzieleni od walki klasowej [...]. Warunki w obozie Tepelena były nieludzkie. Setki osób latami mieszkało w małych barakach, internowanych bez procesu i wykorzystywanych do ciężkiej pracy przy wyrębie lasów. Ich jedyną zbrodnią było to, że należeli do rodzin, które komuniści uważali za „wrogów”*.

Z kolei prof. Enriketa Pandelejmoni z Uniwersytecie w Tiranie, podkreśliła, że wypowiedź Xhufiego to przestępstwo: *Co oznacza sformułowanie „warunki nie były złe”? Badania nad tym obozem i zeznania ocalałych są bardzo jasne. W każdym z sześciu baraków stłoczono od 100 do 200 osób, śpiących na deskach bez odpowiednich warunków higienicznych. Musieli przeżyć, jedząc zaledwie 500 gramów chleba dziennie [...]. Widzę powszechne usprawiedliwianie zbrodni ironicznymi stwierdzeniami w rodzaju „takie były czasy”. Nadal istnieją publiczne ceremonie legitymizujące narracje z czasów komunizmu, pełne mitów*⁸⁸.

W 2018 roku w uroczystości w byłym obozie Tepelena, w ramach Europejskiego Dnia Pamięci o Ofiarach Systemów Totalitarnych, wziął udział prezydent Ilir Meta, który uhonorował tytułem za szczególne zasługi cywilne, symbole przetrwania i cierpienia m.in. Gjellë Gjikoli i Mrike Gjikoli⁸⁹.

⁸⁵ *Çfarë tha Pëllumb Xhufi për kampet e Tepelenës që zemëroi të mbijetuarit*, <https://lapsi.al/2018/03/30/cfare-tha-pellumb-xhufi-per-kampet-e-tepelenes-qe-zemeroi-te-mbijetuarit/> [dostęp: 20.03.2025].

⁸⁶ *Kampi i Tepelenës më i miri*, Pëllumb Xhufi: *E vërtetojnë dokumentet e CIA-s*, <https://www.balkanweb.com/kampi-i-tepelenes-me-i-miri-pellumb-xhufi-e-vertetojne-dokumentet-e-cia-s-dhe-rrefimet-e-te-mbijetuarve/#gsc.tab=0> [dostęp: 11.01.2025].

⁸⁷ Fatbardha Saraçi (Mulleti) jest autorką książki pt. *Kalvari i grave në burgjet e komunizmit*, która zawiera relacje kobiet represjonowanych w okresie komunizmu w Albanii.

⁸⁸ *Çfarë tha Pëllumb Xhufi për kampet e Tepelenës që zemëroi të mbijetuarit*, „Lapsi.al” z dnia 30.03.2018 r., <https://lapsi.al/2018/03/30/cfare-tha-pellumb-xhufi-per-kampet-e-tepelenes-qe-zemeroi-te-mbijetuarit/> [dostęp: 11.01.2025].; G. Erebara, *Albania Signs Agreement to Search for Communist Victims' Bodies*, <https://balkaninsight.com/2018/03/30/albanian-historian-angers-survivors-of-communist-camp-03-29-2018/> [dostęp: 11.01.2025].

⁸⁹ *Meta dekoron të mbijetuarit e Tepelenës, tri nëna që varrosën fëmijët e tyre* z dnia 24.08.2018 r., <https://www.panorama.com.al/meta-dekoron-te-mbijetuarit-e-tepelenes-tri-nena-qe-varrosen-femijet-e-tyre/> [dostęp: 11.01.2025].

3. Pamięć a przebaczenie

*Jak mamy wybaczyć komuś, kto nie czuje się winny?*⁹⁰

Arshi Pipa

W 1991 roku, po wielu miesiącach napięć i nieustających protestów, rząd Ramiza Alii, następcy Hoxhy, ustąpił. Symbolicznym momentem w drodze do wolności i upadku komunizmu stało się zburzenie – 20 lutego – pomnika Envera Hoxhy w centrum Tirany. W kwietniu odbyły się pierwsze demokratyczne wybory. I okazało się, że komunizm w umysłach wielu trzymał się dobrze. Socjalistyczna Partia Albanii (następczyni APP) zdobyła 57% głosów. Pierwszym prezydentem Albanii został Ramiz Alia⁹¹, były pierwszy sekretarz Albańskiej Partii Pracy. Pół roku później, 30 września, przegłosowano ustawę, na mocy której z więzień mieli zostać zwolnieni więźniowie polityczni.

Większość społeczeństwa przez ponad 40 lat rządów komunistów była na różne sposoby uwikłana w system: jedni jako jego bezpośredni współtwórcy, inni pod mniejszą lub większą presją go akceptujący. Niewielu z tych, którzy żyli w komunistycznej dyktaturze, nie ponosi odpowiedzialności za popełnienie jakiejś niegodziwości. Jedni czynili zło z przekonania, inni ze strachu. Tak powszechne uwikłanie w system sprawia, że Albania, która doświadczyła jednego z najokrutniejszych reżimów totalitarnych, do dziś oficjalnie nie potępiła zbrodni komunizmu, ani sprawców tych zbrodni. Co więcej – pozwoliła wielu na powrót do władzy.

W społeczeństwie nadal istnieje silny opór przed konfrontacją z pamięcią o zbrodniach reżimu komunistycznego. Sprawcy cierpienia nie uznali swoich win i tym samym nigdy nie przeprosili za nie. Lulzim Basha, były burmistrz Tirany i polityk Demokratycznej Partii Albanii, napisał: *Bolesne jest to, że wciąż nie mamy prawdziwego pomnika ofiar komunizmu i wciąż nie mamy prawdziwej historii zbrodni komunizmu. Nie możemy uchylić się od odpowiedzialności za potępienie komunizmu, nie tylko z moralnego obowiązku wobec jego ofiar, ale*

⁹⁰ Arshi Pipa (1920–1997) – albański poeta, pisarz, filozof. Po egzekucji brata, w kwietniu 1946 r. został aresztowany pod zarzutem prowadzenia działalności antypaństwowej i skazany początkowo na 2 lata więzienia, a w ponownym procesie w 1947 r. podwyższono mu karę do 10 lat więzienia. Po uwolnieniu podjął pracę w szkole podstawowej w Szkodrze. W 1957 r. uciekł do Jugosławii, a potem wyjechał do USA. Zob. M. Rejmer, *Błoto słodsze niż miód. Głosy komunistycznej Albanii*, Wołowiec 2018, s. 302.

⁹¹ Ramiz Alia został aresztowany 20 sierpnia 1993 r. i skazany 2 lipca 1994 r. na 8 lat więzienia. Odzyskał wolność w 1997 r.

*także jako jedyne go sposobu na stworzenie prawdziwie wolnego i demokratycznego społeczeństwa*⁹².

Przez ostatnie lata, bez względu na to, kto rządził w Albanii, dyskurs o komunizmie koncentrował się na przedstawianiu społeczeństwa jako ofiary systemu i eksponowaniu incydentalnych postaw społecznego oporu, przy braku jakiegokolwiek refleksji nad odpowiedzialnością jednostek i różnych środowisk za zbrodnie.

Dziś Albańczycy przyjmują dwie skrajne postawy wobec pamięci o komunistycznej przeszłości. Pierwszą charakteryzuje „pamięć wybiórcza”, wynikająca z niechęci do powrotu do traumatycznej przeszłości i skłonności do kreowania fragmentarycznej wyidealizowanej wizji przeszłości. Wynika to z osobistych lub rodzinnych uwikłań w system komunistyczny oraz czerpania z tego tytułu różnych korzyści. Pogrobowcy systemu są stale obecni w przestrzeni publicznej: świętują obchody kolejnych rocznic urodzin Envera Hoxhy czy ustanowienia komunizmu w Albanii (co nie jest prawem zabronione), wydają książki wybielające zbrodniarzy, są aktywni w przestrzeni wirtualnej, więc docierają ze swym przekazem do szerokich grup, w tym do młodych. Dziedzictwa komunizmu bronią przedstawiciele pokolenia, które w latach 80. XX wieku osiągnęło szczyt swojej kariery zawodowej i politycznej, zachowując zarazem głęboki sceptycyzm wobec przemian dokonujących się w Albanii w pierwszych latach po obaleniu reżimu.

Przez lata strażniczką pamięci o Enverze Hoxhy była też jego żona – Nexhmije. Regularnie występowała w mediach, chętnie udzielała wywiadów, współtworząc pozytywny wizerunek dyktatora. Obchody jego setnej rocznicy urodzin w 2008 roku przebiegały pod hasłem przywrócenia mu właściwego miejsca w historii Albanii i uświadomienia Albańczykom, jak ogromną rolę odegrał w modernizacji kraju i awansie społecznym ludu. Opowieść o Enverze, który – „choć popełnił pewne błędy”, to jednak uczynił Albanię silną i samodzielną – łatwiej przebija się do świadomości ludzi, którzy nie chcą konfrontować się z trudną i niewygodną historią własnego narodu⁹³. O popularności dyktatora świadczą chociażby portale internetowe wychwalające jego dokonania, opisujące Albanię czasów Hoxhy jako kraj beztrudnych i uśmiechniętych ludzi. Nie ma tam nawet wzmianki o obozach czy ofiarach reżimowej polityki⁹⁴.

⁹² Basha: *Dënimi i krimeve të komunizmit mision i pambaruar* z dnia 23.08.2017 r., <https://rde.al/basha-denimi-krimeve-te-komunizmit-mision-pambaruar/> [dostęp: 29.03.2024].

⁹³ T. Czekalski, *(Nie)pamięć o komunizmie. Przypadek albański*, „Rocznik Antropologii Historii” 2012, nr 1(2), s. 163–174, http://rah.pth.net.pl/uploads/2012_1_Wsp%C3%B3%C5%82czesno%C5%9B%C4%87/Czekalski.pdf [dostęp: 29.03.2024].

⁹⁴ Zob. np. strona FB: Shqiperia me Vitet e Socializmit, <https://www.facebook.com/p/Shqiperia-n%C3%AB-Vitet-e-Socializmit-100064536946177/> [dostęp: 29.03.2024].

Uczucie nostalgii jaką niektórzy odczuwają za swoim „bezpiecznym życiem w komunizmie”, otwiera bolesne rany u wielu innych: ofiar komunistów i ich rodzin. To druga grupa mierzy się z zupełnie inną pamięcią o komunizmie. Charakteryzuje ją nieustanne powracanie do traumatycznej przeszłości i swego rodzaju przygniecenie ciężarem pamięci. Konfrontacja z przeszłością jest dla nich trudna i odbywa się na wielu poziomach. Po pierwsze sprawcy ich cierpienia nie zostali osądzeni. Po drugie – współtwórcy i beneficjenci reżimu są dziś w zdecydowanie lepszej sytuacji ekonomicznej i społecznej niż ich ofiary, którym odebrano szanse na normalne życie. Nakłada się na to jeszcze obojętność i niezrozumienie społeczne: przeciętni Albańczycy nie pochylają się z szacunkiem nad poświęceniem ofiar komunistycznych zbrodni, preferują niepamięć na ten temat⁹⁵.

Alma Liço miała 10 lat, kiedy została wraz z rodziną internowana. Wolność odzyskała jako 33-letnia kobieta. Nie mogła uczyć się i studiować. Mówi z gorzkością, że chociaż w 2009 roku uchwalono przepisy zapewniające odszkodowania więźniom politycznym i krewnym osób straconych przez reżim, to wiele rodzin nie otrzymało przez lata wszystkich należnych świadczeń. Rekompensata finansowa dla więźniów politycznych z czasów komunizmu przewidywała odszkodowanie wypłacane w ratach za każdy rok, przy czym górny limit ustalono zaledwie na osiem lat. Zamordowanie dziadka Almy wyceniono więc na 7 600 euro (co jest max sumą odszkodowania/zadośćuczynienia) – do 2023 roku rodzina Liço otrzymała 2 850 euro. Natomiast za lata cierpienia trzech kolejnych pokoleń jej rodziny na „wewnętrznym wygnaniu” nie otrzymali nic. Odszkodowania przysługują tylko przetrzymywanym w więzieniach, internowanym już nie. *Dziadek został zastrzelony, ojciec internowany, ja internowana, [...] i przy tych wszystkich wielkich prześladowaniach jedynie 8 lat więzienia dla mojego straconego dziadka liczy się jako odszkodowanie*⁹⁶ – opowiada Liço.

Poczuciu niesprawiedliwości z tytułu nienaprawienia krzywd towarzyszy gorzkość wywołana tym, że stare komunistyczne elity z epoki Hoxhy po 1990 roku zachowały silne wpływy polityczne i ekonomiczne: przejęły największe aktywa i przedsiębiorstwa, zdominowały sądownictwo, media, kulturę... Ofiary zaś utkwiły w pułapce „straconego czasu”: ludzie zniewoleni w koszmarnych warunkach więzień i obozów nie mieli szans na zdobycie wykształcenia, kapitału finansowego i doświadczenia zawodowego, nie stworzyli żadnych układów, nie mieli żadnych wpływów w mediach, sądach, organach władzy, przedsiębiorstwach.

⁹⁵ T. Czekalski, *(Nie)pamięć...*, s. 163–174.

⁹⁶ F. Sinoruka, *Shqipëria ende pa kompensuar plotësisht familjet e viktimave të ekzekutimeve komuniste*, „Balkan Insight” z dnia 26.10.2023 r., <https://balkaninsight.com/sq/2023/10/25/shqiperia-ende-pa-kompensuar-plotesisht-familjet-e-viktimave-te-ekzekutimeve-komuniste/> [dostęp: 10.02.2025].

Dobrze to ujął Nesil, bohater filmu dokumentalnego, który w więzieniu i obozach internowania spędził 33 lata, a wolność odzyskał jako 52-latek: *My już nie pójdziemy stąd, a nasze dzieci i wnuki nie mają jeszcze dokąd. Do naszych prześladowców czuję tylko złość, bez nienawiści. [...] Wszyscy Ci którzy splamili swoje ręce krwią tego narodu, powinni być rozliczeni, a wówczas nasze serca byłby spokojnie*⁹⁷.

Wedle dominującej narracji o przeszłości, ofiary i prześladowcy często wrzucani są do jednego worka zgodnie z przekonaniem wielu, że wszyscy Albańczycy są „współcierpiącymi i współnikami”. Brakuje edukacji i pamięci społecznej o zbrodniach komunistycznych: niepowodzeniem zakończyły się starania o wzniesienie pomnika ofiar, mimo starań nie utworzono muzeów w obozach czy więzieniach, które funkcjonowały do 1991 roku. Proces rozliczenia się z przeszłością jest wciąż w powijakach.

W 2016 roku powołano wspomniany już państwowy Urząd ds. Informacji o Byłych Dokumentach Bezpieczeństwa Państwa (alb. AIDSSH). Jego celem jest gromadzenie archiwów niesławnej Sigurimi, odtajnianie informacji i udostępnianie akt ofiarom reżimu lub ich rodzinom. *Jesteśmy organizacją zapewniającą dostęp do informacji. Zauważyliśmy jednak, że nadal panuje strach. Każdy, kto miał kogoś [prześladowanego – A.B.], czuje niepokój, bo ludzie nie wiedzą, czego się dowiedzą* – mówi Gentiana Sula, która kieruje AIDSSH i która sama pochodzi z rodziny represjonowanej przez komunistyczny reżim. Ciało jej zamordowanego dziadka do dziś nie odnaleziono⁹⁸.

Z kolei Celso Hoxha, historyk i wicedyrektor Instytutu Badań Zbrodni Komunistycznych, zauważa, że chociaż ustawowo możliwie jest otwarcie tajnych akt Sigurimi, to dostęp do nich został bardzo ograniczony: *Przynosi ona korzyści tylko rodzinom osób prześladowanych, ponieważ tylko one mogą mieć dostęp do akt, a nie ogółowi społeczeństwa*. Instytut zaproponował usunięcie osób powiązanych z Sigurimi ze stanowisk urzędowych i postawienie ich przed sądem. Pomysł jednak nie znalazł poparcia.

Instytucje upamiętniające ofiary reżimu mają ograniczone możliwości działania i zasoby. Więzienia rozsiane po całym kraju wciąż pozostają nieoznakowane, a wiele rodzin nadal poszukuje zaginionych krewnych.

Zarówno Celso Hoxha, jak i Gentiana Sula szanse widzą w edukacji. Dlatego organizują wykłady, szkoły letnie i wyjazdy studyjne dla studentów, którzy poszerzają tam wiedzę na temat traumatycznej przeszłości swojego kraju. *Společenstvo*

⁹⁷ Zob. *Albania. Komunistyczne zbrodnie*, film dok. DW, <https://www.youtube.com/watch?v=FdLunjE8VSc> [dostęp: 10.02.2025]; *40 yers of socialist Albania*, film dok., <https://www.youtube.com/watch?v=YY74LNZgbj8> [dostęp: 10.02.2025]; *Fanatyczny wyznawca Stalina – Enver Hoxha*, film dok., <https://www.youtube.com/watch?v=Ld1rAEP-18U> [dostęp: 10.02.2025].

⁹⁸ Tamże.

musi się otworzyć. Ciągłe zaprzeczamy faktom, a ludzie są podzieleni, ale musimy poznać prawdę, nawet jeśli zajmie to trochę czasu i będzie bolesne – podkreśla Sula⁹⁹.

Dobrym małym krokiem w kierunku przywracania pamięci jest uruchomienie w 2024 roku przez Generalną Dyрекcję Archiwów Albanii „Internetowej Biblioteki Audio i Wideo”. Zawiera ona materiały audio i filmowe dotyczące wydarzeń politycznych w Albanii po 1945 roku. Platforma obejmuje 8 071 kaset i 318 kaset wideo należących do prywatnej kolekcji dyktatora Envera Hoxhy, a także przemówienia przedstawicieli nomenklatury komunistycznej wygłoszone na posiedzeniach, plenach i posiedzeniach Komitetu Centralnego i komitetów Albańskiej Partii Pracy¹⁰⁰.

Wszystko to nie zmienia faktu, że ofiary nadal nie doczekały się nawet symbolicznego gestu przeprosin. Trudno jest mówić o pojednaniu i przebaczeniu w społeczeństwie, które tak skrajnie różnie potrafi patrzeć na przeszłość i ją oceniać. Na pytanie, czy powinno się po tylu latach wybaczyć sprawcom zbrodni komunistycznych, albański poeta, były więzień obozów pracy, Arshi Pipa odpowiada: *Tak, powinniśmy im wybaczyć. Ale jak mamy wybaczyć komuś, kto nie czuje się winny?*¹⁰¹

⁹⁹ M. Ristic, F. Mejdini, *Digging for Truth in Communist Albania's Secret Files*, z dnia 01.03.2018 r., <https://balkaninsight.com/2018/03/01/digging-for-truth-in-communist-albania-s-secret-files-02-28-2018/> [dostęp: 10.02.2025]. Zob. też: *Albania ujawnia archiwa policji politycznej*, https://www.youtube.com/watch?v=-d_X7GREg_w [dostęp: 10.02.2025].

¹⁰⁰ *Shqipëria me platformë për digitalizimin e arkivit të Enver Hoxhës*, „Koha” z dnia 02.11.2024 r., <https://www.koha.net/kulture/shqiperia-me-platforme-per-digjitalizimin-e-arkivit-te-enver-hoxhes> [dostęp: 10.04.2025].

¹⁰¹ M. Rejmer, *Bloto...*, s. 302.